

Ewa Dybowska

Teoria systemowej pracy z rodziną

REGIONALNY
OŚRODEK POLITYKI
SPOŁECZNEJ
W KRAKOWIE

Kraków 2012

Ewa Dybowska

TEORIA SYSTEMOWEJ PRACY Z RODZINĄ

TEORIA SYSTEMOWEJ PRACY Z RODZINĄ
Publikacja Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Krakowie

30-070 Kraków, ul. Piastowska 32
Tel.: 12 422 06 36; fax 12 422 06 36 wew. 44
e-mail: biuro@rops.krakow.pl
www.rops.krakow.pl

Biurowy Projekt „Szkolenie i doskonalenie zawodowe kadr pomocy społecznej”
Regionalny Ośrodek Polityki Społecznej w Krakowie
ul. Lea 112, 30-133 Kraków
Tel. (12) 639-14 40
e-mail: szkoleniapokl@rops.krakow.pl

Autor: Ewa Dybowska

Zespół redakcyjny:
Wioletta Wilimska – redaktor naczelny
Rafał Barański
Joanna Burkiewicz
Agnieszka Gajda-Górecka

Skład:
OLISON'S PROJECT
e-mail: biuro@olisons.pl
www.olisons.pl

ISBN 978-83-60242-66-7

Wydawnictwo współfinansowane przez Unię Europejską w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego oraz ze środków budżetu państwa.

Wprowadzenie.....	4
Rodzina prawidłowa.....	4
Rodzina dysfunkcyjna.....	5
Systemowe ujęcie rodziny.....	7
Systemy rodzinne według Davida Fielda.....	7
Rodzina prawidłowa (rodzina związków, rodzina relacji).....	8
Rodzina władzy.....	8
Rodzina nadopiekuńcza.....	9
Rodzina chaotyczna.....	9
Rodzina uwikłana.....	10
Cykl życia rodzinnego.....	11
I faza okres narzeczeństwa (randkowanie).....	11
II faza wczesny okres małżeństwa.....	11
III faza narodziny dziecka.....	11
IV faza średnia faza małżeńska.....	11
V faza rodzice oddaleni od dzieci („puste gniazdo”).....	12
VI faza emerytura i starość.....	12
Granice systemu rodzinnego.....	12
Kolejność urodzeń dzieci w rodzinie.....	13
Funkcje rodziny.....	14
Klimat życia rodzinnego.....	15
Kultura duchowa rodziny.....	15
Kultura materialna rodziny.....	16
Kultura pedagogiczna rodziców.....	16
Atmosfera życia rodzinnego.....	16
Więzi w rodzinie.....	17
Mity rodzinne.....	18
Wychowanie w rodzinie.....	19
Postawy wychowawcze rodziców.....	19
Style wychowania w rodzinie.....	21
Diagnoza rodziny.....	22
Czynniki opisujące rodzinę.....	23
Zasady diagnozy rodziny.....	23
Genogram – zebranie informacji o rodzinie.....	24
Schemat diagnozy środowiska rodzinnego.....	28
Podsumowanie.....	29
Bibliografia – wybrane pozycje dotyczące rodziny.....	29

WPROWADZENIE

Wielowymiarowa praca z rodziną stanowi podstawową aktywność pracy socjalnej, praca z rodziną, która nie jest w stanie sama zaspokoić swoich potrzeb psychicznych, emocjonalnych, ekonomicznych, społecznych. Znajomość dynamiki życia rodzinnego, podstawowych mechanizmów zachodzących w rodzinie, elementarnych schematów diagnozy jest punktem wyjścia dla pracy w rodzinie i z rodziną.

Chcąc towarzyszyć i pomóc rodzinie w podjęciu samodzielnego życia lub przywróceniu jej tej samodzielności należy mieć świadomość, jaka jest prawidłowa rodzina, co ją charakteryzuje, jak kształtowane są więzi i jak wygląda komunikacja między członkami rodziny. Wskazanie na charakterystyczne cechy rodziny prawidłowej to jest punkt wyjścia w niniejszym opracowaniu. Następnie zostaną zasygnalizowane najbardziej charakterystyczne cechy rodziny dysfunkcyjnej, z którą najczęściej przychodzi pracować pracownikowi socjalnemu. W pracy socjalnej istotne jest także patrzenie na rodzinę jak na system powiązanych wzajemnie osób, które od siebie zależą. Niedomagania jednej z nich wpływają na funkcjonowanie i zachowania pozostałych. Stąd przybliżone zostało systemowe ujęcie rodziny. Pracownik socjalny pracuje z rodziną, która zmienia się i powinna się rozwijać w zależności od etapu, na jakim się znalazła. Znajomość głównych, najczęściej występujących etapów cyklu życia rodzinnego może pomóc w zrozumieniu problemów rodziny i ocenie, czy zadania etapu poprzedniego zostały „wykonane” w rodzinie. Ważne pozostaje także uświadomienie sobie, jakie funkcje rodzina powinna realizować względem swoich członków, co stanowi o klimacie życia rodzinnego i jakie elementy wskazują na to, że nie sprzyja on rozwojowi jej członków. Zarysowane zostały także podstawowe elementy, które wskazują, czy wychowanie w rodzinie przebiega prawidłowo, czy jest potrzebne wspomaganie lub interwencja w zakresie zadań opiekuńczo-wychowawczych rodziny.

Odrębne zagadnienie stanowi diagnoza rodziny, która pomaga w określeniu stanu faktycznego rodziny, może wskazać, gdzie się silne strony rodziny i które sfery wymagają „naprawy”. Został zaproponowany jeden z wielu możliwych schematów pomocnych w uporządkowaniu danych zebranych w czasie diagnozy. Omówiono także szczegółowo genogram, który pozwala na zapisanie na jednej karcie podstawowych informacji o rodzinie.

Na zakończenie zostały wybrane pozycje z literatury, które podejmują tematykę rodziny i podstawowych mechanizmów w niej zachodzących.

RODZINA PRAWIDŁOWA

Najbardziej pożądaną sytuacją dla rozwoju i wzrostu jednostki jest rodzina prawidłowa, w której człowiek czuje się bezpiecznie, ma zapewnione zaspokojenie podstawowych potrzeb i uczy się samodzielnego życia.

Funkcjonalna, prawidłowa rodzina zabezpiecza przetrwanie i rozwój swoim członkom, zaspokaja ich emocjonalne potrzeby, które pozwalają na znalezienie równowagi między autonomią i zależnością. Prawidłowa rodzina zapewnia rozwój i wrastanie każdemu ze swoich członków, również rodzicom, pozwala na poczucie własnego ja. W skład takiej rodziny wchodzi jednostki dojrzałe, które charakteryzują się wyznaczeniem właściwych granic własnego ja, własną tożsamością. Będąc członkiem systemu rodzinnego, jednostka jednocześnie wyraźnie określa własną odrębność osobową¹. W rodzinie funkcjonalnej rodzice pomagają dzieciom rozwijać się, aby gdy dorosną były dojrzałe i zadowolone z siebie i zdolne do własnej ochrony. Członkowie rodziny są wartościowi przez sam fakt, że są takimi jakimi są. W takiej rodzinie dzieci w dorosłym życiu odczuwają swoją wartość. W rodzinie prawidłowej rodzice chronią dzieci, rozpoznają, uznają i szanują prawa dziecka do jego własnego ciała, myśli, uczuć i zachowań, a gdy jest potrzeba, że stają po stronie dziecka. W rodzinie funkcjonalnej dopuszcza się, że niedoskonałość jest częścią natury ludzkiej. Akceptowany jest fakt, że każdy może popełnić błędy. Dzieci, które uczone były w dzieciństwie jak naprawiać błędy w dorosłym życiu, potrafią przekształcić to w odpowiedzialność za swe niedoskonałości. W prawidłowej rodzinie rodzice uczą dzieci zaspokajając potrzeby coraz bardziej samodzielnie, aby w dorosłym życiu przekształcać tę umiejętność w samodzielność, niezależność i zdolność do poprawnego zaspokajania potrzeb. A dorośli członkowie rodziny potrafią rozpoznać swoje potrzeby oraz pragnienia i znaleźć właściwy sposób ich zaspokojenia. W rodzinie prawidłowej rodzice wiedzą, że dziecko jest osobą, która nie osiągnęła jeszcze dojrzałości. Potrafią ocenić, czego mogą spodziewać się po dziecku w każdym wieku. Po prostu pozwalają dziecku

1 Por. J. Bradshaw, *Zrozumieć rodzinę*, Warszawa 1994, s. 60.

być dzieckiem, a w razie potrzeby pomagają wrócić dziecku do zachowań właściwych dla danego wieku².

W rodzinie prawidłowej członkowie rodziny mają prawo do³:

- postrzegania i słyszenia tego co jest tu i teraz,
- tego aby myśleć to co się naprawdę myśli, a nie powinno myśleć,
- tego, by czuć co się czuje, a nie powinno czuć,
- do pragnienia i wybierania tego, czego się chce, a nie tego, co się powinno chcieć,
- do wyobrażania sobie swojej własnej samorealizacji, a nie grania sztywnej roli.

RODZINA DYSFUNKCYJNA

Rodzina dysfunkcyjna zamiast wspierać dziecko, atakuje je i nie pozwala rozwijać dziecka. W związku z tym u dziecka rozwijają się cechy samozachowawcze. Dziecko w rodzinie dysfunkcyjnej jest bombardowane komunikatami podkreślającymi jego mniejszą wartość, czuje się gorsze od innych, przejawia aroganckie i pretensjonalne zachowanie. W dorosłym życiu ma trudności w doświadczaniu właściwego poczucia wartości. Rodzice nie chronią dzieci, nie uczą ich jak unikać wykorzystywania i poniżania przez innych, gdyż sami nie mają odpowiednio ukształtowanego systemu granic. Dzieci stają się bezbronne, narażone na zranienia, poniżenia i wykorzystywania. Takie poczucie powoduje, że w życiu dorosłym nie będą czuły się bezpiecznie w relacjach z innymi ludźmi albo będą niewrażliwi. W rodzinie dysfunkcyjnej dzieci są atakowane za niedoskonałość i wierzą, że niedoskonałość jest czymś nienormalnym. Spełniają żądania rodziców lub reagują buntem na niemożliwe oczekiwania. Dzieci bywają lekceważone i nigdy nie dowiadują się, że popełniają błędy. Rodzice nie potrafią uznać własnej niedoskonałości i w dorosłym życiu bywają perfekcjonistami lub nie zwracają uwagi na zachowania innych ludzi, nie potrafią spojrzeć na siebie realistycznie. Dzieci z takich rodzin w dorosłym życiu mają skrzywiony obraz samego siebie oraz niskie poczucie wartości. Rodzice w takiej rodzinie troszczą się o wszystko, robią wszystko za dzieci i nie wdrażają ich do samodzielności, atakują za posiadanie pragnień lub ignorują je. Dorosłe dzieci z takich rodzin mają problem w realnym rozpoznaniu potrzeb i ich zaspokajaniu. W rodzinie dysfunkcyjnej rodzice domagają się od dzieci zachowań bardziej dojrzałych lub pozwalają na zachowania mniej dojrzałe w stosunku do wieku. Rodzice są ambiwalentni w stawianiu wymagań. W dorosłym życiu dzieci są nadmiernie dojrzałe bądź wiecznie niedojrzałe⁴.

John Bradshaw podaje kilka reguł, które jego zdaniem opisują właściwości rodzin dysfunkcyjnych⁵:

- kontrola – osoba musi mieć wszystko cały czas pod kontrolą, wszystkie interakcje, uczucia i zachowania;
- perfekcjonizm – oznacza, że osoby uważają, że trzeba zawsze być „w porządku” we wszystkim, co się robi;
 - oskarżenie – ma miejsce wtedy, gdy sprawy nie przebiegają jak powinny, wtedy szuka się winnych i ich oskarża;
 - zaprzeczanie pięciu potencjałom człowieka – uczuciom, spostrzeżeniom, myślom, dążeniom i wyobrażeniom, w sposób szczególnie takim jak lęk, samotność, smutek, zranienie, odrzucenie;
 - „nie mów” – najlepiej, aby członkowie rodziny nie mówili otwarcie o żadnych uczuciach, myślach i doświadczeniach; chodzi o zaprzeczanie sobie, swojej własnej ekspresji;
 - tworzenie mitów – polega ona przeformułowania bólu i zranienia, aby odwrócić uwagę od tego, co się naprawdę dzieje i pozwala zachować niewzruszoność systemu rodzinnego;
 - niedokończanie – polega na niedomykaniu sytuacji dziejących się pomiędzy osobami, przez lata są podtrzymywane te same problemy;
 - brak zaufania – wiąże się z tym, że nie należy oczekiwać oparcia w relacji, jeżeli nigdy nikomu się nie będzie ufać, to nigdy nie dozna się rozczarowania. Reguły te są często nieuświadomiane, a nie mogąc mówić, nie mogąc ufać, nie mogąc odczuwać tego, co się naprawdę dzieje w człowieku, osoba uniemożliwia swój własny rozwój.

W rodzinie dysfunkcyjnej członkowie żyją w izolacji od świata zewnętrznego, bliskich kontaktów towarzyskich, przyjaźni.

2 Por. S. Kawula, *Rodzina o skumulowanych czynnikach patogennych*, w: S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny – obszary i panorama problematyki*, Toruń 2007, s. 149-150.

3 Por. J. Bradshaw, *Zrozumieć rodzinę*, dz. cyt., s. 67.

4 Por. S. Kawula, *Rodzina o skumulowanych czynnikach patogennych*, art. cyt., s. 151-152.

5 Por. J. Bradshaw, *Zrozumieć rodzinę*, dz. cyt., s. 102-105.

W rodzinie dysfunkcyjnej brakuje wzajemności, czyli albo nikt nikomu nie pomaga, albo jest nadopiekuńczość i pomaga „na siłę”. Rodzinę dysfunkcyjną charakteryzuje sztywny podział ról. W nieprawidłowej rodzinie występuje zaprzeczanie istnieniu problemów, stąd jej członkowie nie są w stanie znaleźć ich rozwiązania⁶. Nerozwiązanie problemu tworzy napięcie, które musi znaleźć ujście.

W rodzinie dysfunkcyjnej dziecko uczy się trzech zasad: „nie odczuwaj”, „nie ufaj”, „nie mów”⁷.

- Nie odczuwaj – to co przeżywasz, to co trudne, to co czujesz, bardzo boli lub jest zbyt przerażające, więc najlepiej nie odczuwaj.
- Nie ufaj – obietnice, które słyszysz w domu wielokrotnie składane, były wielokrotnie lamane. Nic zatem nie jest na pewno, nie ma czegoś, na czym mógłbyś się oprzeć.
- Nie mów – o tym, co dzieje się w domu i o konsekwencjach, jakie z tego wynikają. To sposób na to, aby zanikła komunikacja nie tylko wewnątrz rodziny, ale i w relacjach pozarodzinnych. Niemówienie o sytuacjach z domu powoduje, że powstaje rodzinna tajemnica, której chce się strzec za wszelką cenę, aby nie było poczucia wstydu, lęku. Jeżeli się nie będzie o tym mówiło, to istnieje nadzieja, że może w końcu będzie lepiej.

Dzieci w rodzinie dysfunkcyjnej przyjmują różne role, które stanowią dla nich swoistego rodzaju mechanizmy obronne.

Są nimi:

- bohater rodziny,
- kozioł ofiarny,
- maskotka,
- dziecko niewidzialne (zagubione).

Bohaterem rodzinnym jest najczęściej dziecko najstarsze. W swoich zadaniach przejmuje obowiązki dorosłych, pragnąc naprawić sytuację. Nie oczekuje niczego od nikogo. Poświęca się dla rodziny, zajmując się całym domem, tym samym rezygnuje ze swojego życia osobistego. Jest na swój sposób perfekcyjny, dotrzymuje terminów, nie potrafi się bawić, nie czuje zmęczenia. Nie potrafi albo nie chce protestować przeciwko temu, co go spotyka w życiu⁸.

Kozioł ofiarny to dziecko „wyrzutek rodzinny”, przeciwieństwo bohatera. Często stwarza kłopoty, aby w ten sposób zwrócić na siebie uwagę. Swoim zachowaniem odciąga uwagę członków rodziny od rzeczywistych problemów i staje się wcieleniem rodzinnych frustracji. Dostarczając kłopotów rodzinie, jednoczy ją wokół jednego elementu, jakim jest jego nieudacznictwo⁹.

Maskotka rodziny to dziecko, które „specjalizuje się” w rozładowywaniu napięć w rodzinie. Zgrywając się, przymilając, błaznując, dostarczając otoczeniu motywów do zabawy i humoru, odciąga rodzinę od problemu i pomaga ulżyć w trudnej sytuacji. Zwykle mało kto traktuje takie dziecko poważnie, a ono samo często traci granicę między śmiechem a płaczem¹⁰.

Dziecko niewidzialne, dziecko zagubione to dziecko, które zachowuje się tak, jakby go nie było. To dziecko wycofane z życia, zwykle samotne, zamknięte i chętne uciekające w świat marzeń i fantazji. Takie dzieci najczęściej nie sprawiają kłopotów wychowawczych. Nie wymaga dużo i minimalnie korzysta z jej wsparcia. Takie dziecko trudno nawiązuje kontakty z innymi ludźmi, nie potrafi się buntować¹¹.

Role czy zachowania, które przyjmują dzieci w rodzinie dysfunkcyjnej, rzadko występują w czystej postaci. Jedno dziecko może czasem przyjmować różne role w zależności od sytuacji lub pełnić kilka ról jednocześnie.

6 Por. M. Ryś, *Rodzina z problemem alkoholowym jako rodzina dysfunkcyjna*, „Studia nad Rodziną” 2(1998), s. 66.

7 Por. M. Konopczyński, *Twórcza resocjalizacja. Wybrane metody pomocy dzieciom i młodzieży*, Warszawa 1996, s. 42.

8 Por. tamże, s. 43.

9 Por. M. Ryś, *Problemy w rodzinie dysfunkcyjnej*, w: *Wychowanie do życia w rodzinie. Książka dla nauczycieli, rodziców i wychowawców*, red. K. Ostrowska, M. Ryś, Warszawa 1999, s. 285.

10 Por. M. Konopczyński, *Twórcza resocjalizacja. Wybrane metody pomocy dzieciom i młodzieży*, dz. cyt., s. 43.

11 Por. M. Ryś, *Problemy w rodzinie dysfunkcyjnej*, art. cyt., s. 284.

SYSTEMOWE UJĘCIE RODZINY¹²

Jednym z wielu możliwych sposobów postrzegania rodziny jest traktowanie jej jako systemu posiadającego określony zespół norm i zasad oraz środków podtrzymujących jego spójność. Każda osoba w rodzinie jest częścią tego całego systemu. Normy i zasady podtrzymują jego spójność. Każdy system rodzinny posiada określone cele i sposoby zaspokajania potrzeb członków swojej rodziny oraz posiada własne sposoby społecznego funkcjonowania. Podkreślić trzeba, że system rodzinny to nie grupa, która składa się z pojedynczych indywidualności, ale specyficzny związek powiązanych ze sobą elementów. Zmiana w jakiejś części systemu wpływa na pozostałe części i cały system, który już nie pozostaje taki sam. Zmiana w zakresie jednego elementu (np. odejście ojca) pociąga za sobą zmiany w całości funkcjonowania systemu rodzinnego.

System rodzinny cechuje przede wszystkim całościowość. Całość oznacza coś więcej niż suma części. System to rezultat interakcji pomiędzy jego elementami, bez których nie ma systemu. Aby poznać system rodzinny, nie wystarczy poznanie poszczególnych członków rodziny, poznanie systemu rodzinnego wymaga całościowego spojrzenia na rodzinę.

System rodzinny charakteryzuje przyczynowość kolistą, która jest nazywana cyrkularnością. Sposób funkcjonowania rodziny to sprzężenie zwrotne, w którym zachowania osób wzajemnie się nakręcają. Trudno w takiej sytuacji ustalić, co jest przyczyną, a co skutkiem takiego a nie innego zachowania członków rodziny. W ten sposób kolejne cykle zachowań wzajemnie się wyzwalają. W rodzinie, w której ojciec nadużywa alkoholu, twierdzi, że pije, gdyż jego żona jest stale rozdrażniona, żona natomiast jest rozdrażniona, gdyż mąż przychodzi do domu pijany i tak naprawdę nie wiadomo, co jest przyczyną a co skutkiem.

System rodzinny wyróżnia także zasada ekwifinalności, a więc możliwości osiągnięcia podobnych rezultatów finalnych przy wychodzeniu z różnych stanów początkowych. W systemie rodzinnym działa także zasada ekwipotentjalności, która oznacza, że z podobnych startów początkowych system może osiągnąć różne stany końcowe.

System rodzinny cechuje także zdolność do homeostazy, tzn. dążenia do określonego typu równowagi wewnętrznej. Jest to konieczne w zapobieganiu dezintegracji rodziny. W sytuacji zmiany system rodzinny dąży do osiągnięcia jak najszybszej równowagi.

System rodzinny charakteryzuje się także morfogenezą, która jest procesem przeciwnym do homeostazy. Zdolność rodziny do przekształcania się zapewnia jej rozwój i zmianę. Rodzina w sposób naturalny może i powinna zmienić swoją strukturę, przechodząc kolejne fazy życia. Kolejne wydarzenia życia rodzinnego (np. przyjście dziecka na świat, pójście dzieci do szkoły, usamodzielnianie się dzieci) wprowadzają duże zamieszanie w równowagę i stabilność systemu rodzinnego. Zmiany takie są nieuniknione i zmieniają rodzinę, dążąc ponownie do osiągnięcia przez nią homeostazy.

W rodzinie postrzeganej jako system występują podsystemy, które tworzą również swoisty układ wzajemnych relacji i powiązań. W rodzinie występuje podsystem rodziców, podsystem dzieci, podsystem kobiet, podsystem mężczyzn. Każdy z członków rodziny może wchodzić w skład kilku podsystemów. To co się dzieje wewnątrz danego podsystemu, ma wpływ na funkcjonowanie całego systemu rodzinnego.

SYSTEMY RODZINNE WEDŁUG DAVIDA FIELDA

W teorii systemowego myślenia o rodzinie można znaleźć kilka typologii systemów rodzinnych. Jedną z często przytaczanych jest typologia Davida Fielda. Wyróżnił on 5 systemów rodzinnych: rodzina prawidłowa, rodzina chaotyczna, rodzina władzy, rodzina uwikłana, rodzina nadopiekuńcza. Za podstawę w swojej typologii przyjął granicę między podsystemem rodziców i podsystemem dzieci¹³. Każdy system rodzinny został przez niego scharakteryzowany w następujących aspektach: związek małżeński, styl rodzicielski, funkcjonowanie dzieci, dynamika życia rodzinnego, odejście dorosłych dzieci z domu.

12 Podstawowe zagadnienia dotyczące systemowego ujęcia rodziny zostały opracowane na podstawie: J. Bradshaw, *Zrozumieć rodzinę*, Warszawa 1994; M. Braun-Galkowska, *Poznanie systemu rodzinnego*, KUL, Lublin 2007; B. Tryjarska, *Rodzina w ujęciu systemowym*, w: *Rodzice i dzieci – psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, red. E. Milewska, A. Szymanowska, Warszawa 2000; M. Ryś, *Relacje wewnątrzrodzinne w świetle badań psychologicznych*, w: *Oblicze współczesnej rodziny polskiej*, red. B. Mierzwiński, E. Dybowska, Kraków 2003; L. Drożdżowicz, *Ogólna teoria systemów*, w: *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. de Barbaro, Kraków 1999.

13 Por. M. Ryś, *Systemy rodzinne*, Warszawa 2001, s. 10.

Rodzina prawidłowa (rodzina związków, rodzina relacji)¹⁴

Podstawą w rodzinie prawidłowej jest związek małżeński oparty na wzajemnej miłości dwóch dojrzałych osób. Rodzina tworzy harmonijną całość, potrzeby członków rodziny są właściwie zaspokajane, a członkowie rodziny wzajemnie troszczą się o siebie. Wszystkim członkom rodziny zależy na rozwoju każdej osoby w rodzinie. Prawa i uczucia osób są szanowane, a rodzice pozostają osobami, na których można polegać.

Małżonkowie to osoby, które okazują sobie szacunek i zrozumienie. Troska o współmałżonka i jego rozwój stanowi istotną wartość. Małżonkowie spędzają ze sobą czas, a jako dojrzałe osobowości dają sobie nawzajem poczucie zaspokojenia najważniejszych potrzeb – akceptacji, miłości, bezpieczeństwa. Komunikacja w takim małżeństwie jest otwarta, szczerą i pogłębia wzajemne zaufanie. Jeżeli pojawiają się konflikty, to są rozwiązywane zaraz po pojawieniu się problemu, zawsze z uwzględnieniem godności własnej i współmałżonka. Małżonkowie mogą na sobie polegać i współpracują ze sobą. Małżeństwo stanowi oparcie dla dzieci.

Styl rodzicielski polega na zapewnieniu dzieciom poczucia bezpieczeństwa, zaspokajaniu potrzeby miłości, akceptacji, kontaktu, wiary, a znając silne i słabe strony dziecka, pomagają im w rozwoju. Rodzice troszczą się o utrzymanie struktury – dzieci są dziećmi, a rodzice są rodzicami. Kiedy dzieci przekraczają normy czy zasady, są szybko dyscyplinowane, jednak nigdy w takiej sytuacji nie obawiają się utraty miłości rodziców. Czują, że mogą być sobą, czują, że są kochane i otoczone ciepłem. Mają prawo wyrażać swoje zdanie w sprawach dotyczących całej rodziny. Rodzice zachęcają dzieci do kontaktów z osobami spoza rodziny oraz dbają o to, by dzieci utrzymywały bliskie więzi z dziadkami.

Dzieci w rodzinie prawidłowej mają zapewnione spójne i stabilne środowisko. Mają prawo do tego, by być dziećmi i nie zajmować się problemami ludzi dorosłych. Są zasilane pewnością, jaką pokładają w nich ich rodzice.

W dynamice życia rodzinnego charakterystyczne jest to, że wszyscy siebie wzajemnie słuchają. Problemy są omawiane i rozwiązywane. Prośby dzieci nie są ignorowane, a raczej analizowane. Rodzice chronią dzieci przed wszystkim, co niszczyłoby świat wartości przyjęty przez rodzinę.

W rodzinie związków (prawidłowej) odejście dorosłych dzieci z domu nie jest dramatem. Jest to wydarzenie, któremu towarzyszy smutek, ale i radość. Dzieci opuszczając dom pełen miłości mają poczucie własnej wartości i czują się przygotowane do życia. Rodzice wobec dorosłych dzieci starają się unikać nadmiaru rad.

Rodzina władzy¹⁵

W rodzinie władzy przedkłada się zasady ponad stosunki międzyludzkie. Rodzina taka posiada wyraźną strukturę, w której życie koncentruje się wokół silnej władzy rodziców. Najważniejsze w takiej rodzinie są obowiązki domowe, zadania do wykonania oraz reguły postępowania. Łatwiej mówić o zadaniach i obowiązkach niż o uczuciach. Dzieci w takiej rodzinie doskonale wiedzą, czego się od nich oczekuje, ale nie usłyszą, że są kochane. Znajdują się pod silną władzą rodziców i rzadko słyszą komplementy od swoich rodziców.

Małżonkowie w rodzinie władzy w zasadzie nie okazują sobie uczuć oraz o nich nie rozmawiają. Miłość jest wyrażana poprzez wypełnianie obowiązków. Styl wzajemnego współżycia charakteryzuje surowość. Role męża i żony są ściśle określone, więc między nimi panuje w związku często poczucie samotności.

W stylu rodzicielskim istnieje żądanie wypełniania obowiązków, które nie jest wyjaśniane. Dzieci nie otrzymują wskazówek oraz informacji, że źle robią. Są karcone po fakcie. Oczekuje się od dzieci, że same będą wiedziały co mają robić. Jeżeli dziecko robi postępy i dobrze się zachowuje, nie jest chwalone, gdyż uznaje się to za normę, która zawsze może być lepsza. Rodzice dają dzieciom odczuć, że życie składa się z nieskończonej listy obowiązków.

Dzieci w rodzinie władzy wiedzą, co to znaczy praca. Mogą odczuwać, że rodzicie nie są z nimi, lecz przeciwko nim. Często w swoich zachowaniach wykazują wycofanie emocjonalne i niechętnie przychodzą do rodziców ze swoimi problemami. Rodzice są dla dzieci kimś w rodzaju przełożonego, kto stoi zdecydowanie wyżej w hierarchii.

W dynamice życia rodzinnego zwykle panują trudności ze słuchaniem. Osoba, która dzierży władzę, rzadko jest otwarta na opinię innych członków rodziny. Pójście na kompromis w rodzinie władzy jest oznaką słabości. Wszelkie problemy

14 Por. D. Field, *Osobowości rodzinne*, Warszawa 1999, s. 33-41; por. także M. Ryś, *Systemy rodzinne*, Warszawa 2001, s. 13; oraz por. M. Ryś, *Relacje wewnątrzrodzinne w świetle badań psychologicznych*, w: *Oblicze współczesnej rodziny polskiej*, red. B. Mierzwiński, E. Dybowska, Kraków 2003, s. 34-35.

15 Por. D. Field, *Osobowości rodzinne*, dz. cyt., s. 44-53; por. także M. Ryś, *Systemy rodzinne*, dz. cyt., s. 12-13; oraz por. M. Ryś, *Relacje wewnątrzrodzinne w świetle badań psychologicznych*, art. cyt., s. 36.

i trudności są rozwiązywanie silną ręką. Czas, który rodzina spędza wspólnie, nie jest przeznaczony na wypoczynek, a na pouczanie dzieci.

Dorośle dzieci z rodziny, w której są rządy silnej ręki starają się jak najszybciej opuścić dom. Rodzice mimo wszystko próbują udzielać dorosłym dzieciom nieustannie rad, a te się przeciwko temu buntują.

Rodzina nadopiekuńcza¹⁶

W rodzinie nadopiekuńczej członkowie zdecydowanie unikają niezgody i rezygnują z indywidualności. Rodzice poświęcają się dla dzieci, odkładając własne życie, własny rozwój na plan drugi. Dzieci są często głównym czynnikiem determinującym plany rodziny. Rodzice unikają rozmowy o trudnych problemach. Rodzina dobrze sobie radzi w kulturowaniu rodzinnych tradycji.

Małżonkowie w rodzinach nadopiekuńczych najczęściej skupiają się na dzieciach, a ich wzajemna relacja jest w tle. Często poświęcają swoje „ja” dla innych.

W realizacji zadań rodzicielskich rodzice zachowują się tak, jakby potrzebowali zgody na sprawowanie funkcji rodzicielskich. Dzieci są przzywyczajone, że mają wszystko, czego zapragną. Dzieci z takich rodzin mają wygórowane oczekiwania względem otoczenia, gdyż nie przywykły do odmów i wymagań. Rodzice często są niekonsekwentni, zwłaszcza jeżeli chodzi o egzekwowanie kar.

W tej rodzinie to dzieci mają władzę na rodzicami. Jeżeli rodzice nie spełniają zachcianek dzieci, to są oskarżani przez nie, że nie troszczą się o dzieci.

W dynamice życia rodzinnego dąży się za wszelką cenę do kompromisu, aby unikać sytuacji trudnych i niewygodnych. Mimo to komunikacja jest nacechowana wrażliwością i szacunkiem, gdyż w okresach trudnych wszyscy okazują sobie pomoc i wsparcie.

W rodzinach nadopiekuńczych opóźniony jest moment odejścia dzieci z domu. Dzieci mogą nie chcieć odejść z domu, a jeżeli już odejdą, to mogą odczuwać wyrzuty sumienia, gdyż mają poczucie, że porzucają troskliwych rodziców. Czasami boją się, czy poradzą sobie bez pomocy rodziców. Uczucia dzieci są ambiwalentne – z jednej strony mają one żal do rodziców (za brak przygotowania do życia), a drugiej są im wdzięczni za troskę, miłość i opiekę.

Rodzina chaotyczna¹⁷

Rodzinę chaotyczną charakteryzują pozbawienie więzi i rozdarcie. Jest źle zorganizowana. W takiej rodzinie występują ciągle konflikty, dręczenie innych swoimi problemami, a dzieci są ignorowane lub wykorzystywane. Są to zwykle rodziny alkoholików lub narkomanów. W takiej rodzinie brak bliskości między osobami.

Małżeństwo nie jest w takiej rodzinie autentyczne. Wiąż małżeńska jest zwykle zaburzona, między mężem i żoną dochodzi do agresji, awantur, a konflikty pozostają najczęściej nierozwiązane. Zdarza się, że jedna ze stron się poświęca, powodując tym samym pogłębienie się problemów.

Postępowanie rodziców wobec dzieci cechuje brak konsekwencji. Zachowaniem rodziców wobec dzieci kieruje nastrój. Rodzice są nieodpowiedzialni, wytykają dzieciom błędy, grożą im i używają wobec nich siły. Kara ma na celu poniżanie dziecka, a pozostałe formy dyscyplinowania są surowe i niesprawiedliwe.

Dzieci w rodzinie chaotycznej czują się niekochane, zagrożone oraz czasem mają poczucie, że są bardzo złe, skoro rodzice ich nie kochają. Mogą przeżywać chęć zemsty, gniew, gorycz.

W takiej rodzinie właściwie nie istnieje dynamika życia rodzinnego, gdyż osoby żyją obok siebie, a nie razem. Dom jest dla nich miejscem, gdzie przychodzi się przemocować. Stosunki pozarodzinne w zasadzie nie istnieją, gdyż członkowie rodziny wykazują nieufność wobec innych.

Dorośle dzieci odchodzą zbyt wcześnie z domu. Kontakty z rodziną są rzadkie i brak w nich zaangażowania.

16 Por. D. Field, *Osobowości rodzinne*, dz. cyt., s. 57-68; por. także M. Ryś, *Systemy rodzinne*, dz. cyt., s. 14-15; oraz por. M. Ryś, *Relacje wewnątrzrodzinne w świetle badań psychologicznych*, art. cyt., s. 36-37.

17 Por. D. Field, *Osobowości rodzinne*, dz. cyt., s. 72-78; por. także M. Ryś, *Systemy rodzinne*, dz. cyt., s. 11; oraz por. M. Ryś, *Relacje wewnątrzrodzinne w świetle badań psychologicznych*, art. cyt., s. 38.

Rodzina uwikłana¹⁸

W rodzinie uwikłanej rodzice są silnie zorientowani na siebie. Zdarza się, że wykorzystują dzieci do zaspokojenia jedynie własnych potrzeb. Często jeden z rodziców jest silnie związany z dziećmi z powodu kruchości własnego małżeństwa. Mentalnie rodzice rezygnują z małżeństwa jako podstawy rodziny. Przesadna bliskość z dziećmi powoduje, że rodzice naruszają granice ich prywatności. Rodzice są oddani swoim dzieciom, myślą i działają za dziecko, będąc przy tym zaborczym.

Małżeństwo jest najczęściej nieszczęśliwe. Małżonkowie (lub częściej jedno z nich) przeżywają poczucie niezrozumienia, brak zaspokojenia podstawowych potrzeb.

Poczucie zagrożenia bądź obcości w relacjach małżeńskich wywołuje koncentrację na dzieciach. Zatem styl rodzicielski charakteryzuje się manipulowaniem dziećmi i stawianiem ich w sytuacji bez wyjścia. Wywołuje to w dzieciach stałe poczucie winy. Rodzice albo rodzic stawiają dziecko niejako w sytuacji „gdybyś mnie kochał, to byś dla mnie zrobił to, czego oczekuję”.

Dzieci w rodzinie uwikłanej w swoich zachowaniach nie są autentyczne. Próbując dostosować się do oczekiwań rodziców, odgadywać ich pragnienia, nabywają trudności w sferze emocjonalnej.

Dynamikę życia rodzinnego charakteryzuje niepokój, napięcia, ukrywanie konfliktów. Członkowie rodziny uważają, że ważniejszy jest konformizm niż szczerłość. Prawdziwych uczuć się po prostu nie wyraża.

Z domu gdzie żyje rodzina uwikłana dzieci nie mają prawa odejść. Tak jakby nie miały prawa prowadzić samodzielnego życia, nawet jeżeli fizycznie się wyprowadzają z domu. Rodzice nie pozwalają na uzyskanie emocjonalnej niezależności i prawa do decydowania o sobie.

Wychowanie w rodzinie o określonym systemie rodzinnym wpływa na dalsze życie dziecka. Doświadczenie z dzieciństwa pozostawia silny i głęboki ślad w psychice człowieka.

Cykl życia rodzinnego

Rodzina rozwija się, zmienia w czasie, przechodzi różne etapy (cykle). Na poszczególnych etapach pojawiają się specyficzne problemy i zadania, formułowane są odmienne wzorce i modele zachowań relacji rodzinnych, zachowań opiekuńczo-wychowawczych. Kolejne etapy życia rodzinnego wymagają przekształcenia istniejących stylów funkcjonowania. Brak modyfikacji może być powodem dysfunkcyjności oraz nasilania się wewnętrznych napięć czy konfliktów. Mimo specyfiki każdej rodziny wyróżnia się pewne ogólne etapy cyklu życia rodzinnego¹⁹.

Każda faza charakteryzuje się nieco innym modelem opieki i wychowania, dlatego należy patrzeć na rodzinę i analizować problemy funkcjonowania rodziny na tle momentu rozwojowego właściwego dla danego czasu. Diagnoza powinna też uwzględnić takie sytuacje jak ciężka choroba, śmierć, zmiana miejsca zamieszkania itp. – po to, aby była trafna i obiektywna²⁰.

Jeden z zaproponowanych podziałów cyklu życia rodzinnego przedstawił Jay Haley. W jego ujęciu cykl życia rodziny składa się z sześciu faz, przy opisie których ważną rolę odgrywają zadania rozwojowe systemu rodzinnego²¹:

I faza – narzeczeństwo („randkowanie”)

II faza – wczesny okres małżeństwa (bez dzieci)

III faza – narodziny dziecka

IV faza – średnia faza małżeńska (rodzina z dziećmi w wieku szkolnym)

V faza – rodzice oddzieleni od dzieci (etap „pustego gniazda”)

VI faza – emerytura i starość

18 Por. D. Field, *Osobowości rodzinne*, dz. cyt., s. 82-92; por. także M. Ryś, *Systemy rodzinne*, dz. cyt., s. 16; oraz por. M. Ryś, *Relacje wewnątrzrodzinne w świetle badań psychologicznych*, art. cyt., s. 38-39.

19 Por. E. Jarosz, E. Wysocka, *Diagnoza psychopedagogiczna – podstawowe problemy i rozwiązania*, Warszawa 2006, s. 123.

20 Por. E. Jarosz, *Diagnoza rodziny w praktyce pedagogicznej – wskazania i możliwości*, „Problemy poradnictwa psychologiczno-pedagogicznego” 2003, nr 1, s. 26.

21 Por. K. Ostoja-Zawadzka, *Cykl życia rodzinnego*, w: *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, Kraków 1999, s. 21.

I faza – okres narzeczeństwa „randkowanie”

W tej fazie dwoje młodych ludzi uczy się kontaktu partnerskiego. To wejście w bliską relację z osobą spoza rodziny i wkroczenie w świat ludzi dorosłych. Na tym etapie dwoje ludzi doświadcza zjawiska oddzielenia się od rodziny. Trzeba nauczyć się innych, nowych sposobów bycia z ludźmi i porozumiewania się z nimi oraz realizowania swoich potrzeb poza rodziną. W tej fazie następuje decyzja o zawarciu związku małżeńskiego. Przykładem dysfunkcji w tej fazie może być unikanie małżeństwa z powodów wewnątrzrodziny, bądź też zawarcie przedwcześnie małżeństwa w celu oddzielenia się od rodziny i ucieczki od jej problemów²².

II faza – wczesny okres małżeństwa

Kiedy problemy jednego etapu zaczynają się rozwiązywać, pojawia się kolejna faza, która dostarcza wielu zupełnie nowych sytuacji. Ceremonia ślubna nie ma mocy magicznej, która usuwa wszystkie niedomówione sprawy i nierozwiązane problemy. Sama ceremonia nie poprawia relacji między małżonkami. Młodzi ludzie muszą wypracować schematy wspólnego życia i funkcjonowania. Nowy charakter wzajemnych relacji wymaga stworzenia przez parę nowych sposobów radzenia sobie z nieporozumieniami. Istotne w tej fazie jest osiągnięcie niezależności od rodzin, z których pochodzą, a jednocześnie postawienia z nimi w kontakcie jako dojrzałe jednostki²³.

III faza – narodziny dziecka

Z chwilą narodzin dziecka w rodzinie w intymny związek dwojga ludzi wkracza nowy członek rodziny. Fakt ten powoduje konieczność określenia nowego podziału ról i zadań związanych z wychowaniem dziecka. Pierwsze dziecko przynosi rewolucję w życiu małżeństwa i wymaga wyznaczenia nowej organizacji codziennego życia. Dochodzą nowe obowiązki opiekuńcze i wychowawcze. W tej fazie istotne jest umiejętne przejście od okresu bycia we dwoje, rezygnacji z bycia we dwoje do etapu bycia we troje. Zagrożeniem w tej fazie może być pojawiające się uczucie zazdrości o to, czy współmałżonek nie jest bardziej związany z dzieckiem. Należy pamiętać, że w momencie pojawienia się dziecka nadal najważniejszą osobą dla męża pozostaje żona, a dla żony mąż. W tej fazie rodzą się kolejne dzieci, które przynoszą kolejne zmiany psychiczne i reorganizacyjne. Zmiany związane z nowymi sytuacjami powodują często konflikty i problemy. Przy kolejnych zmianach zwykle odradzają się stare problemy i powstają nowe. To także czas, kiedy następuje zbliżenie dwóch rodzin pochodzenia małżonków. Wraz z narodzeniem się wnuków pojawia się nowa rola dziadków i w pewnym sensie zbliżenie dwóch rodzin pochodzenia²⁴.

IV faza – średnia faza małżeńska

Rodzina z dziećmi w wieku szkolnym stanowi czwartą średnią fazę małżeństwa w ujęciu Haley'a. Jest to faza, w której sporo energii rodziny koncentruje się na zmaganiu się z rosnącą potrzebą autonomii dorastających dzieci. Takie wydarzenia rodzą konieczność porozumienia i bliskości między małżonkami oraz między wszystkimi członkami rodziny. Dotychczasowe sposoby radzenia sobie z trudnościami i sposoby porozumiewania się przestają wystarczać, należy wypracować nowe lub zmodyfikować, to co działało do tej pory. Jeżeli te zmiany nie nastąpią, to może pojawić się kolejny kryzys. Etap ten wymaga od rodziców dużej elastyczności, aby nie opóźnić procesu usamodzielniania się dorastającego dziecka i jego stopniowej separacji. Często małżonkowie muszą wypracować nowe sposoby wspólnego i wzajemnego funkcjonowania. Pojawiają się konflikty, spowodowane nierzadko tym, że dorastające dzieci, u których dużą rolę odgrywa grupa rówieśnicza, przynoszą do rodziny podpatrzone na zewnątrz zachowania²⁵.

22 Por. K. Ostoja-Zawadzka, *Cykl życia rodzinnego*, art. cyt., s. 21-22; por. także J. Haley, *Niezwykła terapia. Techniki terapeutyczne Milтона H. Ericksona*, dz. cyt., s. 38-42.

23 Por. K. Ostoja-Zawadzka, *Cykl życia rodzinnego*, art. cyt., s. 22-23; por. także J. Haley, *Niezwykła terapia. Techniki terapeutyczne Milтона H. Ericksona*, dz. cyt., s. 43-45.

24 Por. K. Ostoja-Zawadzka, *Cykl życia rodzinnego*, art. cyt., s. 24-25; por. także J. Haley, *Niezwykła terapia. Techniki terapeutyczne Milтона H. Ericksona*, dz. cyt., s. 46-49.

25 Por. K. Ostoja-Zawadzka, *Cykl życia rodzinnego*, art. cyt., s. 26-27; por. także J. Haley, *Niezwykła terapia. Techniki terapeutyczne Milтона H. Ericksona*, dz. cyt., s. 50-52.

V faza – rodzice oddaleni od dzieci („puste gniazdo”)

Proces usamodzielniania się dzieci kończy się opuszczeniem przez dorosłe dzieci domu rodzinnego i wejściem przez nie w rolę dorosłego życia. Etap ten potocznie bywa nazywany jako etap „pustego gniazda”, gdzie powoli małżeństwo znowu wraca do punktu, gdzie w codzienności muszą na nowo nauczyć się funkcjonować jako para małżeńska, przede wszystkim w sferze emocjonalnej. Etap ten rozpoczyna się, kiedy najstarsze dziecko opuszcza dom. Trudno powiedzieć, kiedy zaczyna się i kiedy kończy się ten etap, gdyż nie ma jasno określonych kulturowo rytuałów, kiedy określa się, że dany człowiek jest uznany za dorosłego. W końcu przychodzi etap, że rodzice zostają sami w domu i ostatecznie są zdani na samych siebie²⁶.

VI faza – emerytura i starość

Jest to faza, która kończy cykl życia. Dominującymi elementami jest zakończenie pracy zawodowej i z czasem odejście jednego ze współmałżonków. Jeżeli parze małżeńskiej udało się wrócić do homeostazy po odejściu dzieci z domu, to często po przejściu na emeryturę następuje okres harmonii i zadowolenia. Może to też okazać się trudne, kiedy małżonkowie przebywają ze sobą całą dobę. Gdy jeden ze współmałżonków umiera, wtedy rodzina przejmuje opiekę nad osobą opuszczoną. Jest to etap, w którym małżonkowie na emeryturze mogą potrzebować opieki dzieci i wnuków. Sposób, w jaki dzieci rozwiązują kwestię opieki nad osobami starszymi staje się wzorem dla ich dzieci, bo kiedyś one tak będą się nimi opiekowały²⁷.

Granice systemu rodzinnego

Jedną z cech, które pomagają określać rodzinie jej tożsamość są granice. „Granice rodzinne stanowią niewidzialne bariery, które regulują liczbę i jakość kontaktów w rodzinie oraz pomiędzy rodziną i innymi systemami. Granice wyznaczają przepływ informacji w rodzinie i z tego względu powinny być elastyczne”²⁸. Granice rodziny to jej emocjonalne ściany i drzwi. Granice pomagają zatrzymać dobro i oddzielić się od zła. W systemie rodzinnym mają do spełnienia trzy funkcje: „1) powstrzymują innych przed wchodzeniem w naszą przestrzeń i nadużywaniem nas; 2) powstrzymują nas przed wchodzeniem w przestrzeń innych i nadużywaniem ich oraz 3) umożliwiają nam życie w zgodzie z poczuciem tego, kim jesteśmy”²⁹.

W rodzinie mówimy o trzech poziomach granic³⁰:

- granice między rodziną a otoczeniem; między rodziną a resztą świata – pozwalają na swoistość intymności rodziny, jej odrębność, np. osobne mieszkanie; wyznaczona przez tożsamość rodzinną, czyli poczucie członków, że razem tworzą rodzinę, mają własne mieszkanie, wspólne życie;
- granice między podsystemami rodzinnymi – wiadomo kto spełnia jaką rolę, wyraża się np. poprzez oddzielne pokoje;
- granice między osobami – każdy ma prawo do własnej tożsamości, gdyż każda osoba jest indywidualną jednostką, która ma prawo do własnego życia.

Rodzaje granic możliwych w systemie rodzinnym:

1. nienaruszone granice to³¹:
 - » elastyczne, ze świadomie ustalonymi przejściami, jasne i przejrzyste
 - » poczucie bezpieczeństwa
 - » respektowanie cudzych granic
 - » świadome nawiązywanie związków relacji

26 Por. K. Ostoja-Zawadzka, *Cykl życia rodzinnego*, art. cyt., s. 27-28; por. także J. Haley, *Niezwykła terapia. Techniki terapeutyczne Miltona H. Ericksona*, dz. cyt., s. 52-55.

27 Por. K. Ostoja-Zawadzka, *Cykl życia rodzinnego*, art. cyt., s. 29; por. także J. Haley, *Niezwykła terapia. Techniki terapeutyczne Miltona H. Ericksona*, dz. cyt., s. 55-56.

28 L. Bakiera, *Rodzina w teorii psychologicznej*, „Studia Edukacyjne” nr 6/2004, s. 147.

29 P. Melloy, *Granice ja – trudności w ustanawianiu granic funkcjonalnych*, w: *ABC psychologicznej pomocy*, red. J. Santorski, Warszawa 1993, s. 85.

30 Por. M. Braun-Galkowska, *Jak być szczęśliwym w rodzinie?*, w: *Mieć taki dom... Ogólnopolski szkolny konkurs o rodzinie, Materiały informacyjne*, Ogólnopolskie Stowarzyszenie Nauczycieli „Warsztaty w Drodze”, Zielona Góra 2001, s. 25-26.

31 Por. J. Sakowska, *Szkola dla rodziców i wychowawców*, Warszawa 1999, s. 25.

- » satysfakcja z bycia z ludźmi
 - » umiejętność mówienia „nie”
2. uszkodzone granice – „dziury” (prawidłowe granice zawodzą w chwili zmęczenia, choroby, lęku) to³²:
 - » niepełne poczucie bezpieczeństwa
 - » częściowa ochrona
 - » kłopoty z respektowaniem cudzych granic
 - » powodowanie konfliktów (czasami)
 - » czasami umiejętność mówienia „nie”
 3. brak granic to³³:
 - » poczucie zagrożenia, braku ochrony, lęku, zranienia
 - » przyjmowanie roli agresora lub ofiary
 - » pozwalanie, by inni ich wykorzystywali
 - » naruszanie cudzych granic
 - » kłopoty w kontaktach z ludźmi
 - » brak umiejętności mówienia „nie”
 4. mury zamiast granic – odosobnianie się od innych, aby mieć poczucie bezpieczeństwa³⁴:
 - » złość, lęk (mur lęku), słowotok (mur nadmiaru słów), milczenie (mur milczenia), często występuje zmienność murów
 - » samotność, lęk, rozpacz
 - » poczucie izolacji
 - » brak intymności
 - » mówienie „nie” zawsze
 5. zmienność od braku granic do murów i z powrotem³⁵:
 - » występuje często w sytuacji, kiedy współzależniony zaryzykuje wyjście zza muru
 - » odsłonięty (słaby, bezbronny, boleśnie doświadczający życia) szuka zwykle jakiegokolwiek muru, aby się za nim schować
 - » jest ochrona, ale brak intymności z drugą osobą
 - » coraz większa izolacja i samotność.

Kolejność urodzeń dzieci w rodzinie

Nie bez znaczenia na kształtowanie osobowości dziecka i jego rozwój ma kolejność urodzenia dziecka w rodzinie, czyli którym dzieckiem z kolei jest człowiek, z którym mamy do czynienia. Pamiętać trzeba, że wszystkie dzieci rodzą się w tej samej rodzinie, ale nie w takiej samej.

Pierwsze, najstarsze dziecko w rodzinie przychodząc na świat spotyka w rodzinie tylko dwie dorosłe osoby, wywracając życie małżeństwa do góry nogami. Jest zwykle oczekiwane z niecierpliwością i budzi zaskoczenie, jak dużo zmian może wprowadzić w życie. Jest często oczkiem w głowie całej rodziny. Pierwszy uśmiech, samodzielne siadanie czy pierwsze samodzielne kroki są wydarzeniami ważnymi dla całej rodziny. Pierwsze dziecko staje się postacią centralną w rodzinie. Osoby takie charakteryzują się wysoką świadomością społeczną. W dorosłym życiu mają trudności z rozwinięciem poczucia własnej wartości dzięki wysokim wymaganiom i oczekiwaniom, jakie były przed nimi stawiane w dzieciństwie³⁶.

Drugie dziecko rodząc się w rodzinie również wprowadza zamieszanie w rodzinie. Członkowie rodziny niejako muszą zrobić miejsce nowej osobie. Starsze dziecko może rywalizować z intruzem-rodzeństwem. Pierwsze kroki czy przejawy

32 Por. J. Sakowska, *Szkola dla rodziców i wychowawców*, dz. cyt., s. 25; por. także P. Melody, *Granice ja – trudności w ustanawianiu granic funkcjonalnych* art. cyt., s. 88-89.

33 Por. J. Sakowska, *Szkola dla rodziców i wychowawców*, dz. cyt., s. 25; por. także P. Melody, *Granice ja – trudności w ustanawianiu granic funkcjonalnych* art. cyt., s. 88.

34 Por. J. Sakowska, *Szkola dla rodziców i wychowawców*, dz. cyt., s. 26; por. także P. Melody, *Granice ja – trudności w ustanawianiu granic funkcjonalnych* art. cyt., s. 90.

35 Por. P. Melody, *Granice ja – trudności w ustanawianiu granic funkcjonalnych*, art. cyt., s. 91.

36 Por. E. Zubrzycka, *Narzędziestwo, małżeństwo, rodzina, rozwód?* Gdańsk 1993, s. 119-120 oraz por. J. Bradshaw, *Zrozumieć rodzinę*, dz. cyt., s. 49.

samodzielności nie budzą już tylu emocji, co w przypadku starszego rodzeństwa. Często musi donaszać ubrania po starszym rodzeństwie. Bywa w cieniu starszego rodzeństwa, ale w grupie rówieśniczej osiąga przewagę nad innymi dziećmi. W szkole nie są dla niego ważne oceny, uczy się przeciętnie³⁷.

Trzecie dziecko w sposób szczególny jest przekaznikiem napięcia w rodzinie. Jest często pełne sprzecznych uczuć i ma trudności z dokonywaniem wyborów³⁸.

Najmłodsze dziecko znajduje się w złożonej sytuacji. Starsze rodzeństwo stwarza mu warunki szybkiego rozwoju, często czuje się bezpieczne i ważne. Wyrasta jako beniaminek rodziny i jest rozpuszczany. Doświadcza dwukierunkowego oddziaływania względem swojej osoby. Z jednej strony jest akceptowane i wiele mu wolno, z drugiej strony musi dostosować się do reguł i zasad, które wytworzyli w domu dorośli i starsze rodzeństwo³⁹.

FUNKCJE RODZINY

W literaturze spotykamy różne ujęcia funkcji rodzinny oraz ich klasyfikacje. Różnią się liczbą wymienionych funkcji, zakresem, treścią i nazewnictwem. „Funkcja rodziny to skutki wywołane przez działalność i zachowanie członków rodziny, ujawniające się w samej rodzinie lub też poza nią, bez względu na to, czy były one zamierzone czy pożądane przez zbiorowości szersze, ogólnospoleczne”⁴⁰. Wieloaspektową klasyfikację funkcji rodziny podaje Krystyna Ostrowska.

- Funkcja prokreacyjna – rodzina spełnia najkorzystniejsze warunki, aby w niej przyszedł na świat człowiek i w niej się rozwijał, przygotowywał do samodzielności i odpowiedzialności w przyszłym życiu. Realizacja tej funkcji wymaga odpowiedniej wiedzy, umiejętności i postaw dotyczących zasad planowania liczby dzieci w rodzinie oraz wymaga odpowiednich postaw społecznych i poziomu tożsamości osobowościowej⁴¹.
- Funkcja socjalizacyjna – dokonuje się przez życie codzienne świadomie lub nieświadomie. Socjalizacja to proces poznawania wartości, norm, wzorów zachowań, nauczenie się sposobów osiągnięcia sukcesu w społeczeństwie. Mechanizmy procesu socjalizacji to⁴²:
 - » modelowanie (polega na obserwacji zachowania innych osób i skutków, które to zachowanie powodują), najlepszymi modelami są osoby, z którymi istnieje silny związek emocjonalny lub posiadają władzę, autorytet czy prestiż społeczny.
 - » Posługiwanie się systemem kar i nagród – ich stosowanie wymaga dużej kultury pedagogicznej rodziców, są wychowawczymi sposobami oddziaływania, odgrywają rolę stymulacyjną, korekcyjną i profilaktyczną. Tu należy pamiętać, że nagradza się osobę, a karze czyn.
 - » Uwewnętrznianie – to osobiste zaangażowanie osób w przyswojenie i zaakceptowanie wartości i norm, wymaga myślenia logiczno-abstrakcyjnego, więc uruchamia się dopiero od ok. 12. roku życia
- Funkcja kulturotwórcza – każda rodzina posiada swoje własne dziedzictwo kulturowe oraz żyje w kontekście kultury szerszej. Będzie to więc przekazywanie i podtrzymywanie tradycji, zwyczajów i obyczajów panujących w danej rodzinie, przywiązanie do określonych prac czy zainteresowań, dbałość o kulturę życia codziennego, wystrój domu, znaki i symbole pielęgnowane w rodzinie, dom, mieszkanie, czyli zamknięta przestrzeń dla danej rodziny. Przy tej funkcji będziemy też mieli do czynienia z kulturą duchową rodziny taką jak słowo, symbol, rytuał, wartości⁴³.
- Funkcja opiekuńczo-wychowawcza – opieka, czyli zespół zjawisk, które w całości składają się na zaistnienie fundamentalnych warunków dla procesu wychowawczego; rodzina wychowuje przede wszystkim przez codzienną obecność, przez życie codzienne i odpowiednie proporcje między troską i zaspokajaniem potrzeb materialnych, psychicznych i duchowych⁴⁴.

37 Por. E. Zubrzycka, *Narzeczeństwo, małżeństwo, rodzina, rozwód?* dz. cyt., s. 121-123.

38 Por. J. Bradshaw, *Zrozumieć rodzinę*, dz. cyt., s. 51.

39 Por. E. Zubrzycka, *Narzeczeństwo, małżeństwo, rodzina, rozwód?* dz. cyt., s. 125-126.

40 A. Błasiak, *Funkcje rodziny w zmieniającej się rzeczywistości*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Kraków 2010, s. 74.

41 Por. K. Ostrowska, *Podstawowe funkcje rodziny*, w: *Wychowanie do życia w rodzinie. Książka dla nauczycieli, rodziców i wychowawców*, red. K. Ostrowska i M. Ryś, Warszawa 1999, s. 137-138.

42 Por. tamże, s. 138-140.

43 Por. tamże, s. 140-141.

44 Por. tamże, s. 141-143.

- Funkcja wspomagania rozwoju osobowości – w rodzinie kształtują się główne struktury osobowości, takie jak wiedza o sobie i o świecie, postawy wobec siebie i innych⁴⁵.
- Funkcja wspomagania rozwoju moralno-religijnego – realizowana jest poprzez wymaganie posłuszeństwa, system nakazów, zakazów i zasad, które regulują życie rodzinne, istotna rola wzoru rodziców⁴⁶.
- Funkcja ekonomiczna rodziny – to zaspokajanie potrzeb materialno-bytowych rodziny⁴⁷.
- Funkcja profilaktyczna – polega na stałej obserwacji i neutralizacji czynników, które mogą zagrażać zdrowiu i życiu, rozwojowi członków rodziny. Wiąże się z wyszukiwaniem i stymulowaniem działania tych czynników, które sprzyjają zdrowiu, rozwojowi rodziny i jej członków⁴⁸. Będzie to więc odniesienie do czynników ryzyka i czynników chroniących.
- Czynniki ryzyka przyczyniają się do powstawania zachowań dewiacyjnych u dzieci i młodzieży, czynniki ryzyka tkwiące w rodzinie to⁴⁹:
 - » zaburzenia więzi (głównie emocjonalnej) pomiędzy rodzicami i dziećmi
 - » wysoki poziom konfliktów w rodzinie (także między małżonkami)
 - » zaburzenia w pełnieniu ról rodzicielskich
 - » niejasny system wymagań stawianych dzieciom
 - » brak dyscypliny i kontroli lub ich nadmiar
 - » niekonsekwencja w wychowaniu
 - » tolerancja rodziców dla ryzykownych zachowań dzieci (wybór ryzykownych zachowań jest często kwestią przypadku)

Czynniki chroniące zwiększają odporność młodych ludzi na działania czynników ryzyka, w rodzinie są nimi⁵⁰:

- » silna więź z rodzicami
- » zainteresowanie nauką szkolną, regularne praktyki religijne
- » uwewnętrzniony szacunek do norm, prawa, wartości, autorytetów
- » pozytywna grupa rówieśnicza
- » poczucie zaufania w rodzinie
- » pozytywna dynamika życia rodzinnego
- » rozumna kontrola rodzicielska

Obecność lub brak tych czynników, ich liczba, siła i czas oddziaływania decydują, jak będzie się dana osoba zachowywała. Stąd im więcej czynników ryzyka, im dłużej będą one oddziaływały a mniej jest czynników chroniących, tym większe prawdopodobieństwo zachowań dewiacyjnych.

KLIMAT ŻYCIA RODZINNEGO

Życie rodzinne toczy się w codzienności zachowań i interakcji. Rodzina zaspokaja potrzeby członków, te podstawowe, ale i wyższe, tworząc w ten sposób charakterystyczny i specyficzny dla każdej rodziny klimat życia rodzinnego.

Kultura duchowa rodziny

Rodzina jest miejscem przechowywania i przekazywania wszelkich wartości duchowych oraz kulturowych. Będą to zwyczaje konkretnej rodziny, jak i szerszej społeczności, w której ta rodzina żyje. Istotne elementy kultury duchowej rodziny to⁵¹:

45 Por. tamże, s. 143-145.

46 Por. tamże, s. 145-147.

47 Por. tamże, s. 148.

48 Por. tamże, s. 148-150.

49 Por. A. Arendarska, K. Wojcieszek, *Przygotowanie profilaktyki domowej*, Warszawa 2003, s. 31; por. także Z. B. Gaś, *Identyfikacja uwarunkowań wyjściowych profilaktyki w szkole*, w: *Badanie zapotrzebowania na profilaktykę w szkole – poradnik dla szkolnych liderów profilaktyki*, red. Z. B. Gaś, Lublin 2004, s. 24.

50 Por. tamże.

51 Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, Lublin 2002, s. 65-79.

- słowo – swoisty kod orientacyjny, wiąże ludzi między sobą, ułatwia wzajemną wymianę darów, jest nośnikiem wychowawczego wpływu, daje poczucie tożsamości i zakorzenienia. Obecnie można zaobserwować nieużywanie wystarczające tego elementu
- symbol – dom rodzinny (nie zawsze właściwie rozumiany); stół (wywołuje przeżycia jedności i zbliżenia, bycia razem, przychylności i przyjaźni, wspólnoty; często staje się symbolem świętowania); chleb (zachowanie rodziny wobec codziennego a zarazem koniecznego symbolu) – obecnie jednak coraz częściej na symbole patrzy się pod kątem ich użyteczności i nie widzi się więcej
- rytuał – to coś, co wciąga człowieka w znaczące czynności, np. obchodzenie świąt
- wartości – np. tzw. zwyczaje domowe, hierarchia wartości i w związku z tym hierarchia potrzeb

Kultura materialna rodziny

Kultura materialna rodziny to ta część kultury, którą tworzą środki materialne potrzebne do funkcjonowania rodziny. Z tym wiąże się gospodarność i zapobiegliwość oraz umiejętność obchodzenia się z rzeczami materialnymi. Każda rodzina potrzebuje pewnych zasobów, aby spełniać pewien podstawowy standard życia. Takim elementem będzie tu posiadanie domu, który zapewni intymność i zabezpiecza podstawowe potrzeby człowieka (ciepła, bezpieczeństwa, odpoczynku, wymiany myśli). W wyniku patologizacji (ubóstwa, bezrobocia) poziom tej kultury jest zaburzony i obniżony. Powoduje nieład, nieporządek, niegospodarność, niechlujstwo, często związane z uwikłaniem w nałogi. Rodziny nie posiadające minimalnego poziomu kultury materialnej są z gruntu niewydolne wychowawczo⁵².

Kultura pedagogiczna rodziców

Kultura pedagogiczna rodziców to część ogólnej kultury społeczeństwa obejmująca ogół wartości i norm oraz sposobów zachowania się wobec zadań wychowawczych. Za J. Maciaszkową można powiedzieć, że kultura pedagogiczna rodziców to „zdolność do reagowania w sytuacjach wychowawczych, zgodnego z potrzebami dziecka, określona przez wiedzę, system wartości, norm i sposobów zachowania, połączona ze świadomością celów wychowania i umiejętnością działania wychowawczego w zakresie metod i środków wychowawczych”⁵³.

Elementy kultury pedagogicznej rodziców to⁵⁴:

- świadomość wychowawcza – dziecko jest też osobą i ma swoje możliwości i potrzeby, wychowanie nie może być tresurą; wychowanie winno być świadomą działalnością
- umiejętność nawiązania relacji wychowawczej – podstawą jest relacja miłości; czasami może być tak duża, że będzie przesłaniać prawdę o dziecku
- wiedza pedagogiczna – nie ma jednej recepty na wychowanie (obecność wychowawcza obojga rodziców, stałość, konsekwencja, jednolitość, indywidualizacja, aktywność dziecka, wszechstronność)
- umiejętność stosowania metod i środków wychowawczych – błędne metody wykoleją dzieci, najbardziej znane to nagroda i kara.

Atmosfera życia rodzinnego

Atmosfera w rodzinie to charakter wzajemnych stosunków między jej członkami i ogólny klimat towarzyszący współżyciu członków rodziny. Chodzi o ogólne zabarwienie emocjonalne atmosfery w rodzinie⁵⁵. Atmosfera życia rodzinnego, klimat rodziny jest wypadkową warunków i przedmiotów tak materialnych, jak i niematerialnych, osób żyjących w danej przestrzeni związanych ze sobą w niepowtarzalny sposób węzłami krwi i pokrewieństwa, układ dynamicznych stosunków i relacji⁵⁶.

52 Por. tamże, s. 65-67.

53 Tamże, s. 79.

54 Por. tamże, s. 80-87.

55 Por. A. Błasiak, *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Kraków 2010, s. 139.

56 Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, dz. cyt., s. 53.

Można dokonać ogólnego podziału atmosfery życia rodzinnego⁵⁷:

- atmosfera wychowawczo korzystna sprzyja rozwojowi i kształtowaniu się właściwej osobowości młodego człowieka i stwarza dogodne warunki rozwoju i wzrastania członków rodziny;
- atmosfera niekorzystna wychowawczo wpływa ujemnie na postępy w rozwoju psychicznym dziecka i prowadzi do powstania zaburzeń w zachowaniu dziecka i wadliwego funkcjonowania pozostałych członków rodziny, w przypadkach zaś skrajnych może prowadzić do głębszych defektów osobowości.

Irena Obuchowska badając przyczyny zaburzeń nerwicowych u dzieci wyróżniła następujące rodzaje traumatyzującej atmosfery rodzinnej⁵⁸:

- atmosfera napięta – wyrażająca się w nieufności, niedomówieniach, stwarzająca uczucie zagrożenia; towarzyszą jej częste konflikty, prowadzące nawet do zamachów samobójczych;
- atmosfera hałaśliwa – z awanturami, kłótniami, udzielającą się wszystkim domownikom, męczy psychicznie;
- atmosfera depresyjna – nacechowana smutkiem, przygnębieniem, rezygnacją – niekorzystna szczególnie dla dzieci aktywnych;
- atmosfera obojętna – charakteryzująca się brakiem związku uczuciowego rodziców z dzieckiem, przy zaspokajaniu innych jego potrzeb;
- atmosfera nadmiernych emocji i problemów – mogą to być nadmierne emocje skierowane ku dziecku, bądź też może to być atmosfera ogólnie silnie zabarwiona emocjonalnie.

Każda rodzina ma swoją specyficzną atmosferę, klimat. D. Kornas-Biela wskazała na istnienie następujących typów klimatu domu rodzinnego⁵⁹:

- „dom-hotel” – dom stanowi w zasadzie tylko miejsce do mieszkania i zabezpiecza materialnie domowników; charakteryzuje się wypelnianiem i egzekwowaniem obowiązków przez członków rodziny; emocjonalnie panuje w nim obojętność, osamotnienie, chłód;
- „dom-puszcza” – to dom, który funkcjonuje w sposób nieprzewidywalny i zdeorganizowany; dominującym prawem jest prawo dżungli (kto silniejszy); z takiego domu szybko się odchodzi, gdyż klimat jest zimny czy wręcz mroźny; we wzajemnych kontaktach panuje strach i egoizm, a relacje wychowawcze kształtuje system kar i agresja;
- „dom-pustynia” – to dom, który charakteryzuje przyzwyczajanie, sprawy życia codziennego, zapracowanie; zadania i obowiązki wykonywane są bez zapału i poświęcenia; taki dom jest bezbarwny i nudny; niewiele brakuje, aby obudzić ukryte uczucia w celu ożywienia i codziennej radości;
- „dom-ognisko” – to dom wspólnoty osób, które łączy miłość, cierpliwość, łaskawość, pokora, życzliwość, bezinteresowność, zdolność do wybaczenia, poświęcenia i heroizmu; to dom, który odgrywa rolę ogniska mogącego rozświetlić ciemność, odstraszyć zło, rodzic poczucie bezpieczeństwa i zakorzenienia; taki dom jednoczy, daje siłę, ogrzewa ciepłem wzajemnych uczuć; w takim domu każdy kocha każdego; członkowie rodziny chcą i dążą do tego, aby spędzać razem czas i dzielić odpowiedzialność za siebie nawzajem i za funkcjonowanie domu.

Właściwa atmosfera domu rodzinnego skupia wokół siebie i jednoczy, daje poczucie wspólnoty. Stwarza możliwość kształtowania pożądanych postaw społecznych i moralnych oraz stymuluje rozwój wszystkich członków rodziny⁶⁰.

Więzi w rodzinie

Więź rodzinna to zachowania i relacje między ludźmi o dużym nasileniu emocjonalnym, poczuciu łączności z osobami lub zbiorowościami oraz poczuciu odrębności w stosunku do osób spoza własnej zbiorowości⁶¹. „Istotnymi warunkami utrzymania i rozwoju więzi w rodzinie są: obecność, czas razem przeżyty i wspólne uczestnictwo w obowiązkach dnia codziennego, jak i w wydarzeniach odświętnych⁶².”

57 Por. H. Cudak, *Szkice z badań nad rodziną*, Kielce 1995, s. 71.

58 Przytaczane za H. Cudak, *Szkice z badań nad rodziną*, dz. cyt., 1995, s. 70.

59 Por. D. Kornas-Biela, *Klimat domu rodzinnego, w: Mieć taki dom... Ogólnopolski szkolny konkurs o rodzinie, Materiały informacyjne*, Ogólnopolskie Stowarzyszenie Nauczycieli „Warsztaty w Drodze”, Zielona Góra 2001, s. 32 – 33.

60 Por. A. Błasiak, *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, art. cyt., s. 141.

61 Por. J. Brągiel, S. Kawula, *Więzi społeczne w rodzinie*, w: S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń 2007, s. 115.

62 Por. A. Błasiak, *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, art. cyt., s. 131.

Leon Dyczewski wyróżnił trzy zespoły więzi, które wpływają na kształtowanie się stopnia spójności rodziny oraz stopnia trwałości rodziny:

- „Więź strukturalno-przedmiotowa jest kształtowana przez stosunki i relacje między członkami rodziny i między pokoleniami, które powstają na skutek pełnionych przez poszczególne osoby i pokolenia ról oraz zadań. Treść tych więzi dotyczy wychowania dzieci, prowadzenia gospodarstwa domowego, udzielania wzajemnej pomocy oraz współpracy w wypełnianiu rodzinnych funkcji.
- Więź osobowa jest kształtowana przez stosunki i relacje między członkami rodziny i między pokoleniami oparte na sferze poznawczej, emocjonalnej i wolicjonalnej. Treść tych więzi stanowią myśli, uczucia i przeżycia, pragnienia i dążenia, aspiracje i wzajemne postawy wobec siebie członków rodziny. Ten rodzaj więzi jest najważniejszy.
- Więź kulturowa jest kształtowana przez stosunki i relacje między członkami rodziny i między pokoleniami, których treścią są wspólne wartości, normy, wzory zachowań, postawy wobec osób, instytucji społecznych, zdarzeń i wytworów kulturowych⁶³.

Natalia Han-Ilgiewicz analizując zjawisko nieprzystosowania społecznego i trudności w integracji rodziny wskazała na cztery rodzaje więzi rodzinnej⁶⁴:

- więź prawidłowa – procesy grawitacji ku rodzinie i na zewnątrz rodziny są zrównoważone;
- słaba więź – swoisty snobizm, pozory wzajemnej troskliwości wobec osób z zewnątrz;
- brak więzi – jest wtedy, gdy ekspansja członków rodziny góruje nad grawitacją, dominuje postawa brania nad dawaniami;
- więź negatywna – to patologiczne uformowanie rodziny, na pierwszy plan wybijają się wrogość i niechęć wobec członków rodziny, członkowie rodziny nie potrafią ze sobą żyć, ale też nie potrafią obyć się bez siebie.

Mity rodzinne

Klimat domu rodzinnego kształtują także „pielęgnowane” i na siłę postrzymywane schematy zachowań i postępowania w rodzinie, które determinują, często w sposób nieuświadomiony, reakcje i przekonania odnośnie społecznego i emocjonalnego funkcjonowania rodziny i poszczególnych jednostek w rodzinie. Schematy takie noszą nazwę mitu rodzinnego, który oznacza system przekonań podzielanych przez wszystkich członków rodziny na temat siebie nawzajem i rodziny jako całości. Elementy takiego funkcjonowania rodziny przekazywane są często z pokolenia na pokolenie. Członkowie rodziny funkcjonują „w przypisanych” sobie rolach i interakcjach. Często zachowania takie są fałszywe i dają pozory normalności, mimo to stają nie niepodważalnymi świętościami w rodzinie. Mity rodzinne stanowią swoistego rodzaju mechanizmy obronne i tendencje rodziny do utrzymania homeostazy za wszelką cenę, nie podejmując w zasadzie rozwoju. Mity rodzinne są najczęściej wynikiem napięć pomiędzy członkami rodziny. Najczęściej zniekształcają stan faktyczny i dają nieprawdziwy obraz rodziny na zewnątrz⁶⁵.

Analizując literaturę, można mity rodzinne podzielić na mity szczęścia i nieszczęścia rodzinnego. „Mity nieszczęścia: w naszej rodzinie wszyscy mają pecha, takie ciężkie czasy i dlatego nam się tak źle powodzi, gdyby nie wrogość ludzi, którzy nas otaczają, mielibyśmy lepszą sytuację, cierpienia choroby i nieszczęścia są potrzebne do zbawienia. Mity szczęścia: dziecko powinno się uśmiechać i być szczęśliwe, bo wtedy rodzicom jest lżej na świecie, dzieci są najważniejsze, trzeba żyć dla nich, w naszej rodzinie wszyscy są bardzo inteligentni⁶⁶.”

Istnieje także inny podział mitów rodzinnych⁶⁷:

- mit harmonii – przedstawianie rodziny zawsze w dobrym świetle, idealizujący rodzinę;
- mit przebaczenia i pokuty – poszukiwanie winnych za trudy i napięcia życia rodzinnego wewnątrz lub zewnątrz rodziny, przerzucanie odpowiedzialności za własne błędy;
- mit wybawienia – przekonanie, że osoby z rodziny albo spoza niej mają magiczną moc odmienienia rodzinnego losu, są traktowani jako wybawiciele (np. terapeuta).

63 Cyt. za A. Błasiak, *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, art. cyt., s. 131-132.

64 Por. N. Han-Ilgiewicz, *Więź rodzinna u młodzieży społecznie nieprzystosowanej*, w: *Materiały do nauczania psychologii*, t. I, red. L. Wołoszynowa, PWN, Warszawa 1986, s. 308-310, cyt. za A. Błasiak, *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, art. cyt., s. 132.

65 Por. K. Ostoja-Zawadzka, *Mity rodzinne, w: Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, dz. cyt., s. 85-86.

66 Por. tamże, s. 86-87.

67 Por. tamże, s. 86.

WYCHOWANIE W RODZINIE

W systemie rodzinnym istotny element stanowi wychowanie dzieci. Relacja rodzic-dziecko jest fundamentalną dla każdego człowieka. Od jej jakości zależy rozwój jednostki, jej poczucie wartości oraz spełnianie się w samodzielnym życiu. Warto zatem nazwać postawy rodziców wobec dzieci oraz styl wychowania, jaki preferują.

Postawy wychowawcze rodziców

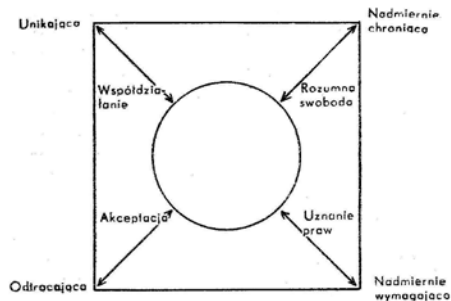
Postawą „pewnego człowieka wobec pewnego przedmiotu jest ogół względnie trwałych dyspozycji do oceniania tego przedmiotu i emocjonalnego nań reagowania oraz ewentualnie towarzyszących tym emocjonalno-oceniającym dyspozycjom względnie trwałych przekonań o naturze i własnościach tego przedmiotu i względnie trwałych dyspozycji do zachowania się wobec tego przedmiotu”⁶⁸. Postawa w swojej strukturze zawiera trzy elementy: myślowy, uczuciowy i element działania⁶⁹:

- składnik myślowy – przekonania i myśli na temat drugiej osoby lub przedmiotu wyrażane słownie w formie poglądu;
- składnik uczuciowy – ma związek z reakcjami, emocjami i uczuciami wobec przedmiotu postawy; wyrażany jest zwykle poprzez ekspresję towarzyszącą wypowiedziom i zachowaniu;
- ludzkie działanie – czynne zachowanie wobec przedmiotu postawy.

W relacji rodzic–dziecko istotną jest postawa rodzicielska, która według M. Ziemskiej „jest nabytą strukturą poznawczo-uczuciowo-wolitionalną, ukierunkowującą zachowanie się rodziców wobec dziecka. Ta tendencja do negowania w określony sposób w stosunku do dziecka musi być w pewnym stopniu utrwalona, aby mogła zyskać miano postawy rodzicielskiej”⁷⁰. Postawy rodzicielskie w ciągu życia dziecka powinny charakteryzować się elastycznością i ulegać zmianie w ciągu cyklu życia wraz z dorastaniem i dojrzewaniem dziecka.

Jedną z najbardziej znanych typologii postaw rodzicielskich przedstawiła M. Ziemska. Dzieli ona postawy rodzicielskie na pozytywne i negatywne (por. Schemat nr 1).

Schemat nr 1: Model typologii postaw rodzicielskich właściwych i niewłaściwych M. Ziemskiej

Źródło: M. Ziemska, *Postawy rodzicielskie*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1969.

Właściwe, pozytywne postawy rodzicielskie wobec dziecka zwykle współwystępują ze sobą. Rodzice o właściwych postawach łatwo nawiązują kontakt z dzieckiem, który jest przyjemny dla obu stron i charakteryzuje się wzajemną sympatią i zrozumieniem. Lubią dziecko i potrafią obiektywnie je ocenić, okazując wobec niego zrównoważenie uczuciowe⁷¹.

68 M. Ziemska, *Postawy rodzicielskie i ich wpływ na osobowość dziecka*, w: *Rodzina i dziecko*, red. M. Ziemska, PWN, Warszawa 1986, s. 168.

69 Por. tamże, s. 169.

70 Por. M. Ziemska, *Postawy rodzicielskie*, Warszawa 1969, s. 32.

71 Por. tamże, s. 73.

Do postaw właściwych należą⁷²:

- Akceptacja dziecka i jego potrzeb. Dziecko jest przyjmowane takim, jakim jest z jego fizycznością, osobowością i możliwościami umysłowymi. Akceptowane dziecko ma uczuciową niezależność, poczucie bezpieczeństwa i zadowolenia z własnego istnienia.
- Współdziałanie z dzieckiem to pozytywne zaangażowanie i zainteresowanie rodziców sprawami dziecka. Rodzice są aktywni w podejmowaniu wzajemnych z dziećmi kontaktów.
- Rozumna swoboda to dawanie dziecku odpowiedniej dla jego wieku swobody.
- Uznanie praw dziecka w rodzinie jako równych, bez przeceniania i niedoceniania jego roli. Oczekiwania rodziców wobec dziecka są dostosowane do jego możliwości wiekowych i rozwojowych.

Jako postawy niewłaściwe M. Ziemska wyróżnia⁷³:

- Postawę unikającą, która ma miejsce przy nadmiernym dystansie uczuciowym wobec dziecka i uległości oraz bierności wobec niego. Charakteryzuje ją ubogi stosunek uczuciowy wobec dziecka, a czasami nawet obojętność emocjonalna. Rodzic nie jest zainteresowany sprawami dziecka, a kontakty z dzieckiem ogranicza do niezbędnego minimum.
- Postawę odtrącającą, która ma miejsce przy nadmiernym dystansie uczuciowym wobec dziecka i dominacji rodziców nad dzieckiem. Dziecko jest ciężarem dla rodziców i gdyby to tylko było możliwe, rodzice oddaliby dziecko do placówki. Rodzic nie lubi dziecka, a kontakty z dzieckiem polegają na wydawaniu rozkazów, zastraszaniu i stawianiu kategorycznych żądań.
- Postawę nadmiernie wymagającą, zmuszającą, korygującą, którą charakteryzuje nadmierna koncentracja na dziecku oraz dominacja w postępowaniu. Dziecko znajduje się pod presją dostosowania się do wymagań rodziców. Brak jest poszanowania indywidualności dziecka i zauważalne jest parcie do przyspieszenia rozwoju dziecka.
- Postawę nadmiernie chroniącą, która ma miejsce wtedy, kiedy rodzice są nadmiernie skoncentrowani na dziecku, ale jednocześnie są zbyt ulegli wobec dziecka. Rodzic ma bezkrytyczny stosunek wobec dziecka, które jest traktowane jako maluch bez względu na wiek. Dziecko nie jest dopuszczane do samodzielności i bywa izolowane od rówieśników.

Maria Braun-Gałkowska postawy występujące w rodzinie określa przez przejawy nadmiaru albo niedomiaru. Podkreśla jednocześnie, że najlepszą, najbardziej pożądaną wychowawczo i rozwojowo jest postawa oparta na zasadzie tzw. złotego środka. Typologię tę przedstawia Schemat nr 2.

Schemat nr 2: Model postaw rodzinnych M. Braun-Gałkowskiej

Źródło: M. Braun-Gałkowska, *Poznawanie systemu rodzinnego*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007.

72 Por. M. Ziemska, *Postawy rodzicielskie*, dz. cyt., s. 71- 73; por. także. A. Błasiak, E. Dybowska, *Rodzicielstwo i jego znaczenie dla procesu wychowania dziecka*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Kraków 2010, s. 116.

73 Por. tamże, s. 76-80, a także s. 117.

Punkt wyjścia stanowi założenie, że pozytywne postawy w nadmiarze przestają być właściwymi. Typologia M. Braun-Gałkowskiej odnosi się do czterech postaw⁷⁴:

- bliskości – daje informacje o dystansie emocjonalnym między rodzicami a dziećmi;
- pomocy – określa stopień darzenia pomocą;
- kierowania – daje obraz zakresu zostawianej samodzielności i stopnia ingerowania w decyzje;
- wymagań – dotyczy wymagań stawianych dzieciom i oczekiwań wobec nich.

Najbardziej pożądaną postawą jest ta, która lokuje się w centrum schematu i oznacza dojrzałą miłość. Powinna charakteryzować się „środkową” postawą w każdej skali, czyli właściwą bliskością, odpowiednią pomocą, rozsądną swobodą i stosownymi wymaganiami. Dojrzała miłość w zależności od wieku dziecka będzie w ramach wspomnianego „złotego środka” przesuwana się w jednym albo w drugim kierunku⁷⁵.

Właściwe postawy rodzicielskie wpływają konstruktywnie na wszechstronny rozwój dziecka i jego osobowości. Niewłaściwe postawy rodzicielskie przyczyniają się zwykle do hamowania rozwoju dziecka, ubóstwa uczuciowego i zwykle stanowią punkt wyjścia do różnego typu niedostosowania społecznego⁷⁶.

Style wychowania w rodzinie

Prawidłowy rozwój dziecka w rodzinie zależy nie tylko od przyjmowanych przez rodziców postaw rodzicielskich, ale także od stylu wychowania w rodzinie preferowanego przez rodziców. Styl wychowania to wypadkowa sposobów i metod oddziaływania na dziecko wszystkich członków rodziny⁷⁷. W każdej rodzinie bardziej lub mniej świadomie istnieje jakiś styl wychowania. Składnikami stylu wychowawczego są: stosunek emocjonalny do dziecka, wymagania, stopień kontroli zachowania dziecka i wzmocnienia, czyli system nagród i kar⁷⁸.

Style wychowania występujące w rodzinie najczęściej dzieli się na:

- autokratyczny,
- liberalny,
- demokratyczny,
- okazjonalny,
- niekonsekwentny.

W autokratycznym stylu wychowania w rodzinie ważniejsze są obowiązki niż troska o zaspokajanie potrzeb i relacje międzyludzkie. Rodzice nie liczą się ze zdaniem dzieci oraz ich pragnieniami, zainteresowaniami, odczuwanymi potrzebami. Zachowania dziecka są kontrolowane i pozbawione bezpośrednich kontaktów emocjonalnych, gdyż uczucia mogą tylko zepsuć dziecko⁷⁹.

Styl liberalny to pozostawianie dziecku całkowitej swobody, co skutkuje tym, że samo kieruje swoim wychowaniem. Ewentualnie przyjęte normy i zasady są nieprzestrzegane, w związku z tym w domu panuje dezorganizacja. W rodzinie każdy żyje własnym życiem i nie przejawia chęci troski o ciepło rodzinne. M. Ryś dzieli styl liberalny na liberalny kochający, w którym rodzice czują się związani z dzieckiem i styl liberalny niekochający, w którym rodzice okazują dziecku obojętność, chłód emocjonalny i nie interesują się jego życiem⁸⁰.

Styl demokratyczny to przede wszystkim poszanowanie praw wszystkich członków rodziny, sprawiedliwy podział obowiązków i przywilejów w rodzinie. Dziecko ma możliwość rozwijania swojej samodzielności, zaradności i zasad współżycia społecznego. W rodzinie panuje życzliwość, troska oraz przeważają uczucia pozytywne⁸¹. Jest to najbardziej pożądaný styl wychowania.

74 Por. M. Braun-Gałkowska, *Poznanie systemu rodzinnego*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2007, s. 28.

75 Por. tamże, s. 29.

76 Por. J. Wilk, *Pedagogika rodziny*, dz. cyt., s. 101.

77 Por. S. Kuczowski, *Strategie wychowawcze*, WAM, Kraków 1986, s. 232.

78 Por. A. Błasiak, E. Dybowska, *Rodzicielstwo i jego znaczenie dla procesu wychowania dziecka*, art. cyt., s. 122.

79 Por. M. Konopczyński, *Twórcza resocjalizacja. Wybrane metody pomocy dzieciom i młodzieży*, dz. cyt., s. 47; por. także M. Ryś, *Systemy rodzinne*, dz. cyt., s. 17.

80 Por. H. Cudak, *Szkice z badań nad rodziną*, dz. cyt., s. 82; por. także M. Ryś, *Systemy rodzinne*, dz. cyt., s. 18.

81 M. Grochociński, *Kultura pedagogiczna rodziców, w: Rodzina i dziecko*, red. M. Ziemska, Warszawa 1986, s. 342; por. także M. Konopczyński, *Twórcza resocjalizacja. Wybrane metody pomocy dzieciom i młodzieży*, dz. cyt., s. 47.

Okazjonalny styl wychowania występuje wtedy, kiedy rodzice nie posiadają sprecyzowanej linii postępowania wobec dziecka. Oddziałują na dziecko od okazji do okazji⁸². Okazjonalny styl wychowania w rodzinie często jest spójny z niekonsekwentnym stylem wychowania. Oddziaływanie na dziecko nie ma jednolitego charakteru, co prowadzi do tego, że w efekcie będzie wyglądało tak, że dziecko za to samo zachowanie będzie surowo ukarane, a innym razem będzie pochwalone. Niejednolitość postępowania oraz niekonsekwencja wynikają zwykle z przemęczenia i przepracowania rodziców. Dzieci jednak mają wtedy poczucie krzywdy i niesprawiedliwości⁸³.

DIAGNOZA RODZINY

Diagnoza to rozpoznanie jakiegoś stanu rzeczy, jego tendencji rozwojowych, na podstawie jego objawów w oparciu o znajomość ogólnych prawidłowości, ich wyjaśnienie i przewidywanie⁸⁴. „W procesie diagnozy diagnosta poznaje genezę, przejawy i przyczyny niepokojącego stanu rzeczy, aby odpowiednio dobrać sposób postępowania przy modyfikacji nieprawidłowego stanu rzeczy. Wymaga to uwzględnienia wielu aspektów środowiska rodzinnego. Punktem wyjścia jest opis aktualnego stanu rodziny, stanowiący aspekt identyfikacyjny diagnozy⁸⁵. Celem diagnozy rodziny powinno być rozpoznanie tła dysfunkcyjności jednostki przez analizę indywidualnych cech i warunków funkcjonowania rodziny. Do podjęcia diagnozy powinny skłonić następujące sytuacje⁸⁶:

- niewydolność materialna – niskie dochody rodziny lub ich brak, wynikający z utraty pracy, małej operatywności ekonomicznej rodziców, wielodzietności, choroby etc;
- trudne warunki mieszkaniowe – nadmierne zagęszczenie, brak zaplecza sanitarnego, braki w podstawowym wyposażeniu;
- patologia społeczna w rodzinie – alkoholizm rodziców lub rodzica, występowanie innych uzależnień, zaburzenia psychiczne, przestępczość, agresja słowna, fizyczna, psychiczna;
- niska dojrzałość społeczno-emocjonalna rodziców – niska świadomość pedagogiczna, wadliwe postawy wobec dziecka, brak zainteresowania rozwojem dziecka i jego potrzebami;
- samotne rodzicielstwo – rozwód, separacja, utrata jednego z małżonków, pobyt w zakładzie karnym, długotrwały wyjazd, panna samotnie wychowująca dziecko;
- brak lub zaburzone kontakty z rodzinami pochodzenia, sąsiadami, brak pomocy oraz wsparcia ze strony rodziny, środowiska lokalnego, instytucji socjalno-wychowawczych w sytuacji pojawienia się kryzysu.

Chcąc uchwycić całościowo specyfikę danej rodziny, należy zwrócić uwagę na takie obszary, jak:

- „rodzaj i siła prezentowanych przez dorosłych członków rodziny wzorów wchodzenia w interakcje z innymi ludźmi: czy są to interakcje typu podmiot-podmiot, podmiot-przedmiot czy też przedmiot-przedmiot;
- rodzaj prezentowanych wzorów zachowania w sytuacjach trudnych;
- rodzaj i charakter więzi emocjonalnych pomiędzy wszystkimi członkami rodziny (ustalenie siły akceptacji i siły odrzucenia);
- rodzaj i charakter wzorów w zakresie komunikowania własnych stanów psychicznych, w tym również stanów emocjonalnych;
- rodzaj wzorów zaspokajania podstawowych potrzeb psychicznych i społecznych;
- zgodność uznawanych i deklarowanych postaw i systemu wartości z prezentowanymi zachowaniami;
- stopień zgodności pomiędzy prezentowanymi wzorami zachowań wszystkich członków rodziny;
- stopień i zakres rozbieżności pomiędzy dorosłymi członkami rodziny w odniesieniu do prezentowanych zachowań społecznych;
- subiektywne odczucie członków rodziny o stopniu zgodności pomiędzy ich zachowaniami społecznymi a zachowaniami znanych rodzin;

82 Por. M. Przetacznik-Gierowska, G. Makieło-Jarża, *Psychologia rozwojowa i wychowawcza wieku dziecięcego*, Warszawa 1992, s. 296-297.

83 Por. tamże, s. 297.

84 Por. M. Sobolewska, *Diagnoza i metody badań pedagogicznych w poradnictwie*, w: *Psychologia praktyczna w systemie oświaty*, red. K. Ostrowska, Warszawa 1999, s. 166.

85 E. Dybowska, *Diagnoza pedagogiczna środowiska rodzinnego*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Kraków 2010, s. 258.

86 E. Kantowicz, *Elementy teorii i praktyki pracy socjalnej*, Olsztyn 2001, s. 183-184.

- stopień rozbieżności pomiędzy aspiracjami w zakresie osiągnięcia sukcesu, liczącego się w ich środowisku społecznym, a postrzeganymi możliwościami osiągnięcia sukcesu⁸⁷.

Czynniki opisujące rodzinę

W diagnozowaniu rodziny należy uwzględnić cały szereg czynników, obejmujących całokształt funkcjonowania jednostki. Stanisław Kawula wskazuje na trzy główne grupy czynników sytuacji rodziny⁸⁸:

- czynniki ekonomiczno-społeczne: wielkość rodziny i jej struktura, źródła utrzymania rodziny, sprawowanie opieki materialnej nad dziećmi, podział pracy i ról w rodzinie;
 - » czynniki kulturalne: wykształcenie rodziców i dokształcanie się rodziców lub innych członków rodziny, kultura językowa rodziny, majątek kulturalny rodziny (biblioteka, tv video, dvd, komputer), stosunek rodziców do nauki szkolnej dzieci i ich przyszłego zawodu, stosunek członków rodziny do tradycji i nowości, pielęgnowanie obyczaju i podatność na zmiany;
 - » czynniki psychospołeczne: rodzaj i siła więzi społecznych i emocjonalnych, uznawane i realizowane wzorce życia rodzinnego, stosunek członków rodziny do zjawisk patogennych, układ i rodzaj postaw i środków oddziaływań wychowawczych, charakter kontroli rodziców nad dziećmi, ogólna atmosfera panująca w środowisku rodzinnym.

Jacek Piekarski chcąc scharakteryzować całość funkcjonowania rodziny, proponuje uwzględnić następujące aspekty⁸⁹:

- sfera warunków materialno-rzeczowych: dochody, warunki mieszkaniowe, warunki sanitarne;
- sfera oddziaływań o charakterze wychowawczym: środki i metody wychowawcze, postawy wychowawcze, styl wychowania, sposób spędzania czasu w rodzinie, zakres i charakter kontaktów kulturalnych i inne;
- sfera wartości i celów wychowania: plany edukacyjne, kryteria wartościowania rzeczywistości występujące w środowisku rodzinnym, treści wychowawcze.

Objęcie w diagnozie jak największej liczby elementów pozwoli na maksymalnie szerokie poznanie rodziny, jej słabych i mocnych stron. Stwarza to możliwość poznania, co stanowi zagrożenie dla funkcjonowania rodziny, a także pozwala zobaczyć to, co dobrze funkcjonuje i może stanowić podstawę oraz wzmocnienie działań kompensacyjnych, naprawczych czy pomocowych dla rodziny.

Zasady diagnozy rodziny

Podjmując się diagnozy rodziny, warto pamiętać o kilku zasadach, których uwzględnienie może być pomocą w możliwie najbardziej efektywnej diagnozie rodziny. Najczęściej wskazuje się na następujące zasady⁹⁰:

- zasada wartościującego charakteru diagnozy – w diagnozie ocena analizowanego stanu rzeczy wyraża jego aprobatę i dezaprobatę; ocenia się przede wszystkim zasoby rodziny, które mogą być spożytkowane w podejmowaniu pracy z rodziną;
- zasada diagnozy pozytywnej – pomaga odkryć siły rodziny jako całości oraz poszczególnych jej członków;
- zasada relatywności wpływu warunków środowiska rodzinnego – zwraca uwagę na uwzględnienie rodziny na tle zbiorowości rodzin w danym środowisku lokalnym; poleca spojrzenie na rodzinę z pozycji konkretnej osoby w rodzinie, np. dziecka;
- zasada holizmu poznawczego – rodzina jest całością i stanowi system powiązanych ze sobą jednostek (systemowe rozumienie rodziny);
- zasada uwzględniania dynamizmu rodziny – w diagnozie rodziny należy uwzględnić etap cyklu życia rodzinnego, w jakim znajduje się rodzina; pozwala na ocenę, czy styl funkcjonowania rodziny jest charakterystyczny dla danego etapu, czy

87 K. Ostrowska, E. Milewska, *Diagnozowanie psychologiczne w kryminologii – przewodnik metodyczny*, ATK, Warszawa 1986, s. 71.

88 S. Kawula, *Pedagogiczna typologizacja rodzin*, w: S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Toruń 2007, s. 178-179.

89 Por. J. Piekarski, *Środowisko rodzinne jako przedmiot diagnozy pedagogicznej – główne przesłanki teoretyczne i metodologiczne*, „Ruch Pedagogiczny” nr 2-3/1985, s. 103.

90 Por. E. Jarosz, E. Wysocka, *Diagnoza psychopedagogiczna – podstawowe problemy i rozwiązania*, Warszawa 2006, s. 119-125; por. także E. Jarosz, *Diagnoza rodziny w praktyce pedagogicznej – wskazania i możliwości*, „Problemy poradnictwa psychologiczno-pedagogicznego” 2003, nr 1, s. 23-27; por. także E. Dybowska, *Diagnoza pedagogiczna środowiska rodzinnego*, art. cyt., s. 268-270.

może rodzina mentalnie nie przeszła do kolejnego etapu, mimo że zewnętrznie już dawno się na nim znalazła (np. traktowanie nastolatków jak dzieci 7-letnich);

- zasada uwzględniania kontekstu społecznego rodziny – opisanie rodziny na tle cech społecznych i kulturowych, jakimi charakteryzuje się jej otoczenie; warto określić granice rodziny jako grupy społecznej;
- zasada autodiagnozy – pożyteczna diagnoza jest tak przeprowadzona, aby jednostka lub rodzina poddawana diagnozie w wyniku przeprowadzonej analizy sama poznała i zobaczyła możliwości wyjścia czy poprawy niekorzystnej sytuacji.

W analizowaniu sytuacji rodziny można wykorzystywać dostępne metody i narzędzia do diagnozy rodziny w celu opisanie jej sytuacji. W pracy socjalnej i pedagogice społecznej można wykorzystać następujące narzędzia:

- » Arkusz Schematyczny Józefa Pietera, który stanowi klasyczny schemat poznania rodziny jako środowiska wychowawczego⁹¹,
- » Koncepcja określania progów zagrożenia rozwoju biosocjokulturowego dziecka w rodzinie Ewy Marynowicz-Hetki⁹²,
- » metoda badania struktury systemów rodzinnych i stylów wychowania w rodzinie M. Ryś⁹³,
- » *Diagnoza Systemu Rodzinnego oparta na „Modelu Circumplex”* D. Olsona⁹⁴,
- » *Kwestionariusz dla Rodziców* M. Ziemińskiej do diagnozowania postaw rodzicielskich,
- » *Kwestionariusz Stosunków między rodzicami a dzieckiem*,
- » *Skala postaw rodzinnych* M. Braun-Gałkowskiej,
- » *Identyfikacja Stylów Wychowania* według M. Ryś,
- » *Test Komunikacji Zadaniowej Rodzic-Dziecko* A. Frydrychowicz,
- » *Skale Postaw Rodzicielskich M. Płopy dla rodziców i dzieci*,
- » *Test Rysunku Rodziny* (M. Braun-Gałkowska, A. Frydrychowicz),
- » *Testy zdań niedokończonych*,
- » *Kwestionariusz do badania Dorosłych Dzieci z Rodzin Dysfunkcyjnych (DDRD)* M. Ryś,
- » Genogram.

Genogram – zebranie informacji o rodzinie

Jednym ze sposobów zapisania zebranych w procesie diagnozy informacji o rodzinie jest genogram. Genogram to zapisanie informacji o wszystkich członkach rodziny i ich wzajemnych relacjach emocjonalnych za pomocą narysowania drzewa genealogicznego rodziny, z uwzględnieniem istniejących w niej interakcji i ważnych wydarzeń (np. separacje, adopcje) z bliższej i dalszej przeszłości ujętych w formie znaków graficznych. Są dostarczycielem materiału projekcyjnego, ujawniającego bezpośredni stosunek autora genogramu (bohatera genogramu) do członków rodziny czy zdarzeń negatywnie oddziałujących na strukturę rodziny. Genogram jest techniką diagnostyczną i czasami w pewnym sensie terapeutyczną. Czasami już samo wykonanie genogramu może być pomocne dla danej osoby. Przygotowanie genogramu jest sposobem szybkiego uzyskania wiedzy o wszystkich członkach rodziny i ich wzajemnych powiązaniach emocjonalnych. Takie zgromadzenie informacji i ich uporządkowanie pozwala na trafne postawienie hipotez czy skuteczne podjęcie działań pomocowych⁹⁵.

91 J. Pieter, *Poznanie środowiska wychowawczego*, Wrocław-Kraków 1960.

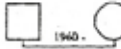
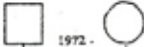
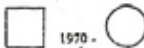
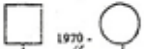
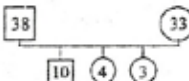
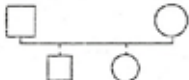
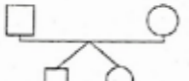
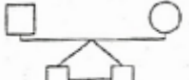
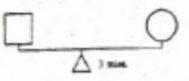

92 E. Marynowicz-Hetka, *Narzędzie oceny progu zagrożenia rozwoju biosocjokulturowego rozwoju dziecka w rodzinie*, w: *Elementy diagnostyki pedagogicznej*, red. I. Lepalczyk, J. Bađura, Warszawa 1987, s. 204-222.

93 M. Ryś, *Systemy rodzinne*, Warszawa 2001.

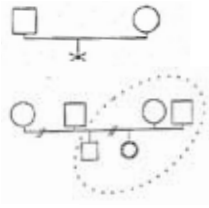
94 Por. E. Wysocka, *Człowiek a środowisko życia – podstawy teoretyczno-metodologiczne diagnozy*, Warszawa 2007, s. 200.

95 Por. W. Sikorski, *Bezsłowne komunikowanie się w psychoterapii*, Kraków 2002, s. 205-206.

Symbole graficzne genogramu⁹⁶:

	mężczyzna
	kobieta
	dana osoba nie żyje, przy znaku są zapisane daty życia (urodzenia i śmierci)
 	osoba identyfikowana w genogramie, osoba w rodzinie ze względu na którą podejmowany jest genogram
	związek małżeński, data zawarcia związku małżeńskiego
	związek nieformalny, data powstania związku
	małżeństwo w separacji, data separacji
	małżeństwo po rozwodzie, data rozwodu
	rodzice i dzieci (dzieci w kolejności urodzenia, zaczynając od najstarszego z lewej strony); wewnątrz symbolu zaznaczamy wiek poszczególnych osób
	dzieci adoptowane
	bliźnięta dwujajowe
	bliźnięta jednojajowe
	ciąża 3-miesięczna
	samoistne poronienie

96 Podstawowe symbole genogramu przedstawiono na podstawie: I. Kolbik, *Wywiad rodzinny z użyciem genogramu*, w: *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, dz. cyt., s. 102-103 oraz M. McGoldrick, R. Gerson, S. Hartman, *Genogramy – rozpoznanie i interwencja*, Poznań 2007, s. 33, 47, 106.

sztuczne poronienie

osoby zamieszkujące wspólnie z osobą, ze względu na którą podejmowany jest genogram

nadużywanie alkoholu lub narkotyków

choroba psychiczna lub fizyczna

choroba fizyczna/psychiczna oraz nałóg alkoholowy lub narkotykowy

dochodzący do siebie po zerwaniu z nałogiem alkoholowym lub narkotykowym

bardzo bliski związek

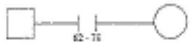
bliski związek

dystans

związek konfliktowy

ostre odcięcie się od siebie (czas trwania)

związek bardzo bliski, ale konfliktowy

Na genogramie zaznacza się: strukturę rodziny, daty, wiek, zawody, choroby, graniczne zdarzenia, pochodzenie etniczne, datę emigracji, religię bądź jej zmianę, wykształcenie, zawód lub jego brak, pracę, problemy z prawem, emeryturę, przemoc, molestowanie seksualne, uzależnienia, problemy finansowe, relacje panujące w rodzinie.

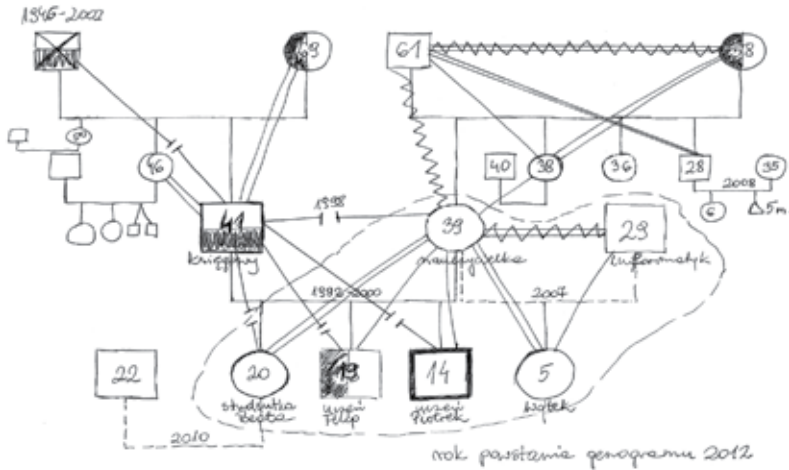
Interpretacja genogramu⁹⁷:

- zaletą jest możliwość analizy relacji rodzinnych wstecz do trzeciego pokolenia;
- daje możliwość ustalenia zasadniczych wzorów zachowań rodzinnych, co umożliwiła postawienie hipotez mających podłoże w interakcjach rodzinnych;
- ukazuje rodzaj tła rozwojowego zaburzeń funkcjonowania rodziny;
- w zakresie struktury rodziny można odczytać takie sprawy jak:
 - » konstelacja osób zamieszkujących razem,
 - » kontakt z rodzeństwem płci odmiennej,
 - » pozycja wśród rodzeństwa, kolejność urodzeń, rozłożenie narodzin rodzeństwa w czasie,
 - » rodzina zrekonstruowana, powtórne małżeństwa,
 - » sojusze osób tej samej płci,
 - » problem straty,

97 Opracowano na podstawie: W. Sikorski, *Bezsłowne komunikowanie się w psychoterapii*, dz. cyt., s. 210-220.

- cykl życia rodzinnego:
 - » w jaki sposób rodzina przechodziła przez poszczególne fazy rozwojowe (wyznaczane głównie przez dorastanie dzieci),
 - » daty i wiek zaznaczone na genogramie pozwalają dostrzec, czy rodzina pokonuje poszczególne fazy w przewidzianych normatywnych okresach,
 - » analiza genogramu pozwala zobaczyć ewentualne problemy z przekształcaniem struktury rodziny,
 - » pozwala też zobaczyć, jakie zmiany czekają rodzinę w najbliższym czasie,
- krytyczne wydarzenia (rozpad związku, groźba rozpadu, związek nieformalny, śmierć dziecka itp.):
 - » analiza ich i tego co w tym czasie zaszło w relacjach,
 - » które z sytuacji mają negatywny wpływ,
- powtarzanie się wzorców zachowań rodzinnych przez pokolenia:
 - » szczególnie uważać i wychwycić,
 - » wzorce funkcjonowania np. alkoholizm, samobójstwa, rozwody, separacje,
 - » wzorce relacji (kto z kim dobrze, a kto z kim źle),
 - » wzorce związane z pozycją w rodzinie,
 - » bliskość między matkami a córkami, między synami a ojcami w kolejnym pokoleniu,
 - » powtarzający się w kolejnym pokoleniu dystans między rodzicem a dzieckiem (tej samej płci, odmiennej płci) – dzieci mogą te wzorce powtarzać w kolejnych pokoleniach,
- triangulacje – wzory zachowań odnoszące się do dwóch osób, które włączają w swoją relację trzecią osobę; uwikłanie trzeciej osoby w trudności w diadzie (pozwała analizować sposoby rozwiązywania problemów i napięć przez rodzinę pomaga w trafnej diagnozie, a w konsekwencji na właściwy wybór pomocy rodzinie);
 - » często przekraczają granice pokoleń:
 - matka samotna, dziadkowie, dziecko
 - rodzic wciąga dziecko
 - rodziny rekonstruowane
 - dzieci biologiczne i adoptowane
- równowaga (lub jej brak) systemu rodzinnego:
 - » bierze pod uwagę strukturę,
 - » badanie różnic i podobieństw zachodzących w rodzinie, np. jeden małżonek z rodziny wielodzietnej a drugi jedynek,
 - » brak równowagi, np. do jednej roli zbyt wiele osób,
 - » style funkcjonowania,
 - » źródła utrzymania;
 - » gdzie zaburzona jest równowaga, co jest jej przyczyną, na co skierować oddziaływanie, różnice w rodzinach pochodzenia małżonków.

Schemat nr 3: Przykład genogramu

Źródło: Opracowanie własne.

Schemat diagnozy środowiska rodzinnego⁹⁸

Schemat diagnozy środowiska rodzinnego może być pomocny w uporządkowaniu oraz interpretacji danych zebranych w procesie diagnozy.

- I. Określenie problemu, zjawiska, ze względu na które została podjęta diagnoza.
- II. Podstawowe dane o rodzinie:
 1. Ocena sytuacji materialnej i mieszkaniowej rodziny (zarobki, jakość warunków mieszkaniowych, urządzenie domu, warunki dziecka do pracy, odpoczynku, walory zdrowotne i estetyczne).
 2. Dane o rodzicach (wiek, wykształcenie, praca zawodowa).
- III. Formalna struktura rodziny:
 1. Stan rodziny (dzieci wychowywane w rodzinie, w domu dziecka: sieroctwo naturalne lub społeczne; rodzina pełna: naturalna, adopcyjna, zastępcza, zrekonstruowana, nieformalna; rodzina niepełna: pólsierota, matka samotna, rodzina rozbita na skutek rozwodu lub separacji; charakter związku między rodzicami (np. małżeństwo).
 2. Skład rodziny (członkowie rodziny, podstawowe informacje, zastosowanie metody genogramu, charakterystyka poszczególnych członków).
- III. Nieformalna struktura rodziny:
 1. Atmosfera w rodzinie.
 2. Konstelacja rodziny (poziom integracji rodziny, więź rodzinna: prawidłowa, słaba, brak, negatywna; pozycja dziecka w rodzinie).
 3. Układ stosunków między małżonkami (stan zdrowia; charakterystyka osobowości małżonków, historia pozycia małżeńskiego, motywy zawarcia związku małżeńskiego, plany i aspiracje małżonków a ich realizacja, stosunki między małżonkami, pełnienie ról małżeńskich, podział kompetencji i obowiązków; częstość, siła, przyczyny i skutki konfliktów małżeńskich; określenie postaw małżeńskich).

98 Opracowano na podstawie: M. Bogdanowicz, *Psychologia kliniczna dziecka w wieku przedszkolnym*, Warszawa 1991, s. 57-68.

4. Układ stosunków między rodzicami i dziećmi (stosunki dziecka z matką i ojcem; pełnienie ról rodzicielskich, postawa rodziców wobec dziecka, realizacja funkcji rodzinnych, aspiracje i plany wobec dziecka i ich realizacja; styl wychowania; popełniane błędy wychowawcze; konflikty).
 5. Styl życia rodziny (funkcjonowanie rodziny jako całości, rodzina na tle szerszego środowiska: „do wewnątrz”, „na zewnątrz”, kwestia granic, mity rodzinne).
- VI. Podsumowanie i wnioski dotyczące rodziny, ewentualne propozycje rozwiązań. Przygotowanie na podstawie diagnozy planu pracy z rodziną i/ oraz z poszczególnymi osobami w rodzinie.

PODSUMOWANIE

Teoria systemowej pracy z rodziną wymaga wieloaspektowego spojrzenia na rodzinę jako całość, ale także na indywidualne jednostki wchodzące w skład systemu rodzinnego. Powyższa analiza ma na celu przedstawienie rodziny jako najlepszego środowiska życia i rozwoju. Wszelkie działania pomocowe podejmowane przez osoby pracujące z rodziną, w rodzinie i na rzecz rodziny powinny dążyć do tego, aby przywracać funkcjonalność rodzinom. Znajomość procesów dokonujących się w rodzinie pozwala na sprawne dokonanie diagnozy i określenie kierunków i sposobów pomocy.

Wieloaspektowość przedstawienia problematyki rodziny pozwala patrzeć na nią jak na system powiązanych ze sobą jednostek. Jeżeli jeden element systemu niedomaga lub jest chory, to odczuwa to cały system i działa wtedy mniej sprawnie. Przedstawiono wybrane wątki życia rodzinnego oraz podstawy diagnozy rodziny. Do opracowania dołączono spis pozycji, które zainteresowanym pozwolą szerzej zapoznać się z proponowaną problematyką.

BIBLIOGRAFIA

– WYBRANE POZYCJE DOTYCZĄCE RODZINY

- Adamski F., *Rodzina – Człowiek – Społeczeństwo*, w: *Mieć taki dom...* Ogólnopolski szkolny konkurs o rodzinie, Materiały informacyjne, Ogólnopolskie Stowarzyszenie Nauczycieli „Warsztaty w Drodze”, Zielona Góra 2001.
- Adamski F., *Rodzina: wymiar społeczno-kulturowy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002.
- Arendarska A., Wojcieszek K., *Przygotowanie profilaktyki domowej*, PARPA, Warszawa 2003.
- Baars C., *Psychologia miłości i seksualności*, „W drodze”, Poznań 2003.
- Badora S., Czeredreka B., Marzec D., *Rodzina i formy jej wspomagania*, Wydawnictwo „Impuls”, Kraków 2001.
- Bakiera I., *Rodzina w teorii psychologicznej*, „Studia Edukacyjne” nr 6/2004.
- Biała J., *Zagrożenia w wychowaniu dziecka we współczesnej rodzinie polskiej*, Wyd. Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2006.
- Biedroń M., *Realizacja funkcji rodziny w kontekście globalnych przemian socjokulturowych*, w: *Rodzina we współczesności*, red. A. Ładyżyński, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2009.
- Błasiak A., Dybowska E., *Rodzicielstwo i jego znaczenie dla procesu wychowania dziecka*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.
- Błasiak A., *Funkcje rodziny w zmieniającej się rzeczywistości*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.
- Błasiak A., *Oddziaływania wychowawcze w rodzinie – zagadnienia wybrane*, Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2012.
- Błasiak A., *Rodzina dysfunkcyjna zagrożeniem społecznego funkcjonowania dziecka*, w: *(Bez)radność wychowania?*, red. Z. Marek i M. Madej-Babula, Wydawnictwo WAM, Kraków 2007.
- Błasiak A., *Znaczenie więzi i atmosfery rodzinnej dla funkcjonowania rodziny*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.
- Bogdanowicz M., *Psychologia kliniczna dziecka w wieku przedszkolnym*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1991.
- Bradshaw J., *Zrozumieć rodzinę – rewolucyjna droga odnalezienia samego siebie*, Instytut Psychologii zdrowia i Trzeźwości, Warszawa 1994.
- Brannon L., *Psychologia rodzaju. Kobiety i mężczyźni: podobni czy różni*, GWP, Gdańsk 2002.
- Braun-Gałkowska M., *Psychologia domowa*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2008.
- Braun-Gałkowska M., *Jak być szczęśliwym w rodzinie?*, w: *Mieć taki dom... Ogólnopolski szkolny konkurs o rodzinie*, Materiały informacyjne, Ogólnopolskie Stowarzyszenie Nauczycieli „Warsztaty w Drodze”, Zielona Góra 2001.
- Braun-Gałkowska M., *Poznanie systemu rodzinnego*, KUL, Lublin 2007.
- Braun-Gałkowska M., *Psychologiczna analiza systemów rodzinnych osób zadowolonych i niezadowolonych z małżeństwa*, TN KUL, Lublin 1992.
- Brağiel J., Kawula S., *Więzi społeczne w rodzinie*, w: S. Kawula, J. Brağiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007.

- Budzyńska E., *Wychowanie prospołeczne w rodzinie*, w: *W trosce o rodzinę*, red. W. Świątkiewicz, Wydawnictwo Instytut Górnoląski, Katowice 1994.
- Cichowicz J., *Model pracy opiekuńczej – wychowawczej pedagoga szkolnego*, „Oświata i wychowanie” 1986, nr 37.
- Cudak H., *Funkcjonowanie dzieci z małżeństw rozwiedzionych*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2003.
- Cudak H., *Szkice z badań nad rodziną*, Wyższa Szkoła Pedagogiczna im. Jana Kochanowskiego, Kielce 1995.
- Danilewicz W., *Oblicza dzieciństwa w rodzinach rozłączonych z powodu migracji zagranicznych rodziców*, w: *Problemy teorii i praktyki opiekuńczej*, red. B. Matyjas, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, Kielce 2005.
- Danilewicz W., *Sytuacja życiowa dzieci w rodzinach migracyjnych*, Trans Humana, Białystok 2006.
- Dąbrowska B., *Zastępcze rodzicielstwo. Poradnik dla osób pracujących w rodzinami zastępczymi i adopcyjnymi oraz dla kandydatów na rodziców zastępczych*, ROPS, Kraków 2001.
- Diagnozowanie i projektowanie w pracy socjalnej*, red. A. Kotlarska-Michalska, UAM, Poznań 1999.
- Drożdżowicz L., *Ogólna teoria systemów, w: Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. de Barbaro, Wydawnictwo UJ, Kraków 1999.
- Dybowska E., *Rola instytucji w profilaktyce rodzinnych uwarunkowań niedostosowania społecznego dzieci*, w: *Dziecko zagrożone wykluczeniem*, red. K. Biel, J. Kuszał, Wydawnictwo WAM, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Kraków 2011.
- Dybowska E., *Diagnoza pedagogiczna środowiska rodzinnego*, w: *Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.
- Dyczewski L., *Mieć rodzinę – dom*, w: *Mieć taki dom... Ogólnopolski szkolny konkurs o rodzinie*, Materiały informacyjne, Ogólnopolskie Stowarzyszenie Nauczycieli „Warsztaty w Drodze”, Zielona Góra 2001.
- Dyczewski L., *Rodzina, społeczeństwo, państwo*, TN KUL, Lublin 1994.
- Dyczewski L., *Więź między pokoleniami w rodzinie*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2002.
- Dziewiecki M., *Cieleśność, płciowość, seksualność*, Jedność, Kielce 2000.
- Field D., *Osobowości małżeńskie*, Logos, Warszawa 1995.
- Field D., *Osobowości rodzinne*, Logos, Warszawa 1999.
- Forward S., *Toksyczni rodzice*, Jacek Santorski & CO Agencja Wydawnicza, Warszawa 2007.
- Gałkowska A., *Percepcja powodzenia małżeństwa rodziców a społeczny obraz siebie ich dorosłych dzieci*, TN KUL, Lublin 1999.
- Gaś Z., *Rodzina wobec uzależnień*, Marki Struga „Michalineum”, Warszawa 1993.
- Grochociński M., *Kultura pedagogiczna rodziców*, w: *Rodzina i dziecko*, red. M. Ziemska, PWN, Warszawa 1986.
- Haley J., *Niezwykła terapia. Techniki terapeutyczne Milтона H. Ericksona*, GWP, Gdańsk 1999.
- Han-Ilgiewicz N., *Więź rodzinna u młodzieży społecznie nieprzystosowanej*, w: *Materiały do nauczania psychologii*, t. 1, red. L. Wołoszynowa, PWN, Warszawa 1986.
- Herbert M., *Zaloba w rodzinie. Jak pomóc cierpiącym dzieciom i ich rodzinom*, GWP, Gdańsk 2005.
- Izdebska H., *Rodzina i jej funkcja wychowawcza*, w: *Encyklopedia Pedagogiczna*, Wydawnictwo Fundacja Innowacja, Warszawa 1993.
- Izdebska J., *Dziecko osamotnione w rodzinie*, „Trans Humana”, Białystok 2004.
- Izdebska J., *Dziecko w rodzinie u progu XXI wieku*, „Trans Humana”, Białystok 2000.
- Jacubińska M., *Wychowanie małego dziecka w rodzinie*, w: *Rodzina i dziecko*, red. M. Ziemska, PWN, Warszawa 1986.
- Jagiela J., *Relacje w rodzinie a szkoła. Krótki przewodnik psychologiczny*, Wydawnictwo Rubikon, Kraków 2007.
- Janke A. W., *Współczesna rodzina a wychowanie*, Wydawnictwo ODN IKN, Toruń 1988.
- Jarosz E., *Diagnoza rodziny w praktyce pedagogicznej – wskazania i możliwości*, „Problemy poradnictwa psychologiczno-pedagogicznego” 2003, nr 1.
- Jarosz E., *Rozpoznawanie sytuacji psychospołecznej dziecka w rodzinie – założenia zintegrowanego modelu diagnozy*, w: *Diagnoza i profilaktyka w teorii i praktyce pedagogicznej*, red. M. Deptuła, Wydawnictwo UKW, Bydgoszcz 2006.
- Jarosz E., Wyzowska E., *Diagnoza psychopedagogiczna – podstawowe problemy i rozwiązania*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2006.
- Kantowicz E., *Elementy teorii i praktyki pracy socjalnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2001.
- Kawula S., Brągiel J., Janke A. W., *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007.
- Kawula S., *Funkcja opiekuńcza współczesnej rodziny*, w: S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007.
- Kawula S., *Kształty rodziny współczesnej – szkice familologiczne*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2005.
- Kawula S., *Pedagogiczna typologizacja rodzin*, w: S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007.
- Kawula S., *Pedagogika społeczna w społeczeństwie ryzyka*, Wydawnictwo Epistheme, Olsztyn 2004.
- Kawula S., *Rodzina jako grupa i instytucja opiekuńczo-wychowawcza*, w: S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007.
- Kawula S., *Rodzina o skumulowanych czynnikach patogennych*, w: S. Kawula, J. Brągiel, A. W. Janke, *Pedagogika rodziny. Obszary i panorama problematyki*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2007.
- Kolbik I., *Wywiad rodzinny z użyciem genogramu*, w: *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. de Barbaro, Wydawnictwo UJ, Kraków 1999.
- Konopczyński M., *Twórcza resocjalizacja. Wybrane metody pomocy dzieciom i młodzieży*, MEN, Warszawa 1996.
- Kornas-Bielea D., *Klimat domu rodzinnego*, w: *Mieć taki dom... Ogólnopolski szkolny konkurs o rodzinie*, Materiały informacyjne, Ogólnopolskie Stowarzyszenie Nauczycieli „Warsztaty w Drodze”, Zielona Góra 2001.

- Kozdrowicz E., *Sytuacja dziecka w rodzinie matki samotnej*, UW, Warszawa 1989.
- Kromolicka B., *Dekalog życia w rodzinie zrekonstruowanej, w: Pedagogika rodziny na progu XXI wieku*, red. A. W. Janke, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2004.
- Kromolicka B., *Rodziny zrekonstruowane*, Wydawnictwo Naukowe US, Szczecin 1998.
- Krupa K., *Gdy umiera jedno z rodziców, w: Samotne matki, samotni ojcowie: o rodzinach niepełnych w Polsce*, red. D. Graniewska, K. Krupa, B. Bałcerzak-Paradowska, Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, Warszawa 1986.
- Kwak A., *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*, Wydawnictwo Żak, Warszawa 2005.
- Kwak A., *Společny i indywidualny wymiar rodzicielstwa, w: Rodzicielstwo między domem, prawem, służbami społecznymi*, red. A. Kwak, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2008.
- Lewicki Cz., *Rodzina w procesie edukacji zdrowotnej dzieci i młodzieży, w: Rodzina. Diagnoza, profilaktyka i wsparcie*, red. K. Duraj-Nowakowa, U. Gruca-Miąsik, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009.
- Łuczyski A., *Dzieci w rodzinach zastępczych i dysfunkcyjnych*, KUL, Lublin 2008.
- Marynowicz-Hetka E., *Narzędzie oceny prognozy zagrożenia rozwoju biosocjokulturowego rozwoju dziecka w rodzinie, w: Elementy diagnostyki pedagogicznej*, red. I. Lepalczyk, J. Badura, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987.
- Marynowicz-Hetka E., *Poznanie środowiska rodzinnego – kilka refleksji metodologicznych, w: Rodzina – przeszłość – teraźniejszość – przyszłość*, red. A. Tchorzewski, WSP, Bydgoszcz 1988.
- Matyjas B., *Dzieciństwo w kryzysie. Etiologia zjawiska*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2008.
- Maziarski A., *Trudne dzieciństwo i rodzicielstwo*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2009.
- McGoldrick M., Gerson R., Hartman S., *Genogramy – rozpoznanie i interwencja*, Zys i S-ka, Poznań 2007.
- Melody P., *Granicz – trudności w ustanawianiu granic funkcjonalnych, w: ABC psychologicznej pomocy*, red. J. Santorski, Agencja Wydawnicza J. Santorski & Co, Warszawa 1993.
- Melody P., *Toksyczne związki – anatomia i terapia współzależności*, Agencja Wydawnicza Jacek Santorski & Co, Warszawa 1993.
- Melody P., *Toksyczne związki*, Agencja Wydawnicza J. Santorski & Co, Warszawa 2008.
- Ochmański M., *Alkoholizm a sytuacja rodzinna i szkolna dzieci*, UMCS, Lublin 2001.
- Olearczyk T., *Sieroctwo i osamotnienie*, WAM, Kraków 2007.
- Ostaszewski K., *Skuteczność profilaktyki używania substancji psychoaktywnych: podstawy opracowania oraz ewaluacji programów dla dzieci i młodzieży*, Scholar, Warszawa 2003.
- Ostoj-Zawadzka K., *Cykl życia rodzinnego, w: Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. de Barbaro, Wydawnictwo UJ, Kraków 1999.
- Ostoj-Zawadzka K., *Mity rodzinne, w: Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*, red. B. de Barbaro, Wydawnictwo UJ, Kraków 1999.
- Ostrowska K., Milewska E., *Diagnozowanie psychologiczne w kryminologii – przewodnik metodyczny*, ATK, Warszawa 1986.
- Ostrowska K., *Podstawowe funkcje rodziny, w: Wychowanie do życia w rodzinie. Książka dla nauczycieli, rodziców i wychowawców*, red. K. Ostrowska i M. Ryś, Centrum MPPPP MEN, Warszawa 1999.
- Pedagog i pracownik socjalny wobec wymagań współczesności*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, N. Piłkuła, Akademia Ignatianum, Wydawnictwo WAM, Kraków 2012.
- Pedagogika społeczna wobec problemów współczesnej rodziny – polska pedagogika społeczna na początku XXI wieku*, red. M. Ciczowska-Giedziun, E. Kantowicz, Akapit, Toruń 2010.
- Piekarski J., *Diagnoza typologiczna rodziny jako środowiska wychowawczego, w: Elementy diagnostyki pedagogicznej*, red. I. Lepalczyk, J. Badura, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1987.
- Piekarski J., *Środowisko rodzinne jako przedmiot diagnozy pedagogicznej – główne przesłanki teoretyczne i metodologiczne*, „Ruch Pedagogiczny” nr 2-3/1985.
- Pieter J., *Poznanie środowiska wychowawczego*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, Wrocław-Kraków 1960.
- Plopa M., *Psychologia rodziny – teoria i badania*, Impuls, Kraków 2008.
- Pomoc dzieciom zagrożonym patologią środowiska rodzinnego i lokalnego*, red. M. John-Borys, Wydawnictwo UŚ, Katowice 1999.
- Praszkier R., *Zmieniać nie zmieniając*, Wydawnictwo WSiP, Warszawa 1992.
- Przetacznik-Gierowska M., Makiełło-Jarża G., *Psychologia rozwoju i wychowawcza wieku dziecięcego*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1992.
- Rembowski J., *Rodzina jako system powiązań, w: Rodzina i dziecko*, red. M. Ziemska, PWN, Warszawa 1979.
- Rodzice i dzieci – psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, red. E. Milewska, A. Szymanowska, CMPPPP MEN, Warszawa 2000.
- Rodzice i dzieci w różnych systemach rodzinnych*, red. I. Janicka, Impuls, Kraków 2010.
- Rodzina w okresie transformacji systemowej*, red. A. Kurzynowski, Wydawnictwo WSP TWP, Warszawa 1995.
- Rodzina we współczesności*, red. A. Ładziński, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2009.
- Rylike H., *Pokolenie zmian – czego boją się dorośli?*, Warszawa 1999.
- Ryś M., *Problemy w rodzinie dysfunkcyjnej, w: Wychowanie do życia w rodzinie. Książka dla nauczycieli, rodziców i wychowawców*, red. K. Ostrowska, M. Ryś, Warszawa 1999.
- Ryś M., *Relacje wewnątrzrodzinne w świetle badań psychologicznych, w: Oblicze współczesnej rodziny polskiej*, red. B. Mierzwiński, E. Dybowska, Kraków 2003;
- Ryś M., *Rodzina z problemem alkoholowym jako rodzina dysfunkcyjna*, „Studia nad Rodziną” nr 2 1998, s. 65-74.
- Ryś M., *Systemy rodzinne*, CMPPPP, Warszawa 2001.

- Ryś M., *Wzajemne relacje małżonków*, w: *Wychowanie do życia w rodzinie. Książka dla nauczycieli, rodziców i wychowawców*, red. K. Ostrowska, M. Ryś, CMPPP MEN, Warszawa 1999.
- Sakowicz T., *Dysfunkcyjność rodziny a resocjalizacja*, Kraków 2006.
- Sakowska J., *Rola rodziny w profilaktyce uzależnień*, „Studia na Rodziną (ATK)” 1998 nr 2.
- Sakowska J., *Szkoła dla rodziców i wychowawców*, CMPPP MEN, Warszawa 1999.
- Seweryńska A. M., *Uczeń z rodziny dysfunkcyjnej*, WSiP, Warszawa 2004.
- Sikorski W., *Bezślowne komunikowanie się w psychoterapii*, Impuls, Kraków 2002.
- Slany K., *Alternatywne formy życia małżeńskiego w ponowoczesnym świecie*, Wydawnictwo „Nomos”, Kraków 2002.
- Smereczyńska M., *Rola rodziny w rozwoju dzieci i ochronie jego praw*, red. E. Kowalewska, M. Wyszynska, w: *Międzynarodowy Kongres O godność dziecka*, Gdańsk 2001.
- Sobolewska M., *Diagnoza i metody badań pedagogicznych w poradnictwie*, w: *Psychologia praktyczna w systemie oświaty*, red. K. Ostrowska, CMPPP, Warszawa 1999.
- Solowiej J., *Identyfikacja dziecka z rodzicami*, w: *Rodzina i dziecko*, red. M. Ziemska, PWN, Warszawa 1979.
- Stępniań-Luczywek A., *Rodzina jako system interakcji*, „Małżeństwo i Rodzina” 2004 nr 1.
- Sujak E., *Klimat uczuciowy życia rodziny*, w: *Spożyczenie na współczesną rodzinę*, red. A. Podsiad, A. Szafranska, PAX, Warszawa 1981.
- Sutton C., *Psychologia dla pracowników socjalnych*, GWP, Gdańsk 2004.
- Szczepański J., *Elementarne pojęcia socjologii*, PWN, Warszawa 1970.
- Szopiński J., *Rozwój kontaktu osobowego we współczesnej rodzinie*, „Zdrowie Psychiczne” 1974 nr 4.
- Szot-Ordobina E., *Środowisko rodzinne a niedostosowanie społeczne dzieci i młodzieży*, w: *Rodzina – diagnoza, profilaktyka i wsparcie*, red. K. Duraj-Nowakowa, U. Gruca-Miąsik, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2009.
- Sztander W., *Poza kontrolą*, PARPA, Warszawa 1993.
- Sztander W., *Rodzina z problemem alkoholowym*, PARPA, Warszawa 2003.
- Śledzianowski J., *Rodzina międzypokoleniowa w Polsce na progu XXI wieku*, KARAD, Kielce 2008.
- Świątkiewicz W., *Rodzina jako wartość w tradycji kulturowej Górnego Śląska*, w: *Rodzina współczesna*, red. M. Ziemska, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2005.
- Tchorzewski A. M., *Funkcje edukacyjne rodziny*, WSD, Bydgoszcz 1990.
- Tryjarska B., *Rodzina w ujęciu systemowym*, w: *Rodzice i dzieci – psychologiczny obraz sytuacji problemowych*, red. E. Milewska, A. Szymanowska, Warszawa 2000.
- Tysza Z., *Rodziny wielokompleksowe bezrobotnych ze średnim i wyższym wykształceniem*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 1993, t. V.
- Tysza Z., *Socjologia rodziny*, PWN, Warszawa 1974.
- Tysza Z., *System metodologiczny wieloaspektowej integralnej analizy życia rodzinnego*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2001.
- Tyszkowa M., *Rozwój dziecka w rodzinie*, UAM, Poznań 1985.
- Vasta R., Haith M., Miller S., *Psychologia dziecka*, WSiP, Warszawa 1995.
- Wawerska-Kus J., *Dzieciństwo bez dzieciństwa*, DYWIZ, Warszawa 2009.
- Węglerski Z., *Opieka nad dzieckiem osieroconym. Teoria i praktyka*, Akapit Wydawnictwo Edukacyjne, Toruń 2006.
- Wierchowski S., *Rodzina w okresie transformacji demograficznej i społeczno-ekonomicznej*, w: *Rodzina w zmieniającym się społeczeństwie*, red. P. Kryczka, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1997.
- Wilk J., *Pedagogika rodziny. Zagadnienia wybrane*, Wydawnictwo Poligrafia Salezjańska, Lublin 2002.
- Witczak J., *Ojcostwo bez tajemnic*, IWZ, Warszawa 1987.
- Wybrane Zagadnienia Interwencji Kryzysowej. Poradnik dla pracowników socjalnych*, red. W. Badura-Madej, Warszawa 1996.
- Wybrane zagadnienia pedagogiki rodziny*, red. A. Błasiak, E. Dybowska, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Wydawnictwo WAM, Kraków 2010.
- Wysocka E., *Człowiek a środowisko życia – podstawy teoretyczno-metodologiczne diagnozy*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2007.
- Zasańska A., *Więzi rodzinne a pozycja dziecka w rodzinie*, w: *Rodzina we współczesności*, red. A. Ładyżyński, Oficyna Wydawnicza ATUT, Wrocław 2009.
- Ziemska M., *Postawy rodzicielskie i ich wpływ na osobowość dziecka*, w: *Rodzina i dziecko*, red. M. Ziemska, PWN, Warszawa 1986.
- Ziemska M., *Postawy rodzicielskie*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1969.
- Ziemska M., *Rodzina a osobowość*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979.
- Ziemska M., *Rodzina i dziecko*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979.
- Zinkiewicz B., *Postawy rodzicielskie w percepcji dzieci i młodzieży z dysfunkcyjnych środowisk wychowawczych*, „Rocznik Pedagogiki Rodziny – studia i rozprawy”, tom VI, 2003.
- Zubrzycka E., *Narzędzieństwo, małżeństwo, rodzina, rozwój?*, Gdańsk 1993.
- Życie rodzinne – uwarunkowania makro- i mikrostrukturalne*, red. Z. Tysza, UAM, Poznań 2003.

Ewa Dybowska – doktor nauk humanistycznych w zakresie pedagogiki, adiunkt w Instytucie Nauk o Wychowaniu Akademii Ignatianum w Krakowie. Obszar zainteresowań: pedagogika ignacjańska i pedagogika rodziny. Autorka artykułów z zakresu pedagogiki ignacjańskiej oraz z zakresu pracy z rodziną.

STĄD BEZPIEC CHOWANIE

Małopolska

Wydawnictwo współfinansowane przez Unię Europejską w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego oraz ze środków budżetu państwa

KAPITAŁ LUDZKI
CZŁOWIEK – NAJLEPSZA INWESTYCJA!

UNIA EUROPEJSKA
EUROPEJSKI
FUNDUSZ SPOŁECZNY

